

מערכות אוקראינה וקרים לארץ תלאובות – בירוביג'אן: לתולדות הכמיהה של הייבסקציה לרפובליקה יהודית לאומית בברית המועצות

מתתיהו מינץ

א. הקדמה

בשנת 1923 נדונה המצוקה הקשה של השכבות היהודיות המרוששות שהמהפכה פגעה במטה לחמן. סבלם של מי שהיו סוחרים זעירים ובעלי מלאכה, רובו של הציבור היהודי ברוסיה, תבע פתרון קונסטרוקטיבי. חרף הלך הרוח בציבור הרחב כי היהודים הם שרידי הבורגנות וכי חובה על המהפכה להיפרע מהם ללא רחמים יתרים, ניסו אנשי ציבור יהודים והקומוניסטים היהודים הפעילים בציבור היהודי לקדם את רעיון ההסבה של הרבדים המרוששים האלה לחקלאות.¹ בסוף 1923 נדון בקומיסריון העממי לענייני לאומים תזכיר של גריגורי ברוידו, סגן הקומיסר שתמך ביוזמה. בהמלצת הקומיסריון הובא הנושא לעיון הלשכה הפוליטית של המפלגה. בפברואר 1924 מינתה הלשכה את ועדת ציורופה לבחינת הנושא.² הוועדה סמכה את ידיה על הרעיון והוא אושר בלשכה הפוליטית באפריל אותה שנה. המיזם קיבל את אישורו הסופי בנשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות בחודש אוגוסט, ומכוחו נוסדה 'הרשות להסבת היהודים העמלים לחקלאות', ובראשי התיבות ברוסית: 'קומזט'. הישיבה הראשונה של הנהלת הקומזט התכנסה כבר ב־4 בספטמבר 1924. בישיבה אושרה מטרת המיזם: להסב לעיסוק בחקלאות 100,000 משפחות יהודיות שתיושבנה

1 מתתיהו מינץ, 'לבעיות האגרריזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות', עיונים בתקומת ישראל, כרך 5 (1995), עמ' 165-182.

2 ציורופה אלכסנדר דימיטרייביץ' (1870-1928) כיהן בשנים 1921-1928 כמשנה ליושב ראש הוועדה מטעם מועצת הקומיסרים לענייני עבודה והגנה. ב־1923 היה יושב ראש הרשות לתכנון ממלכתי, וחבר הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות, ומהקונגרס ה־12 של המפלגה היה חבר הוועד המרכזי שלה.

בשטח רצוף וקומפקטי. נדונה גם שאלת 'אזור ההתנחלות של היהודים העמלים'. הסיכום אמר ש'כאזורי ההתנחלות של היהודים העמלים יש לנקוב בראש ובראשונה את השטחים החופשיים באזור המושבות היהודיות בדרום אוקראינה, וגם את צפונה של קרים'. זה היה המתווה שנחשב לרצוי ביותר למימוש התקוות לממלכתיות יהודית בתוככי ברית המועצות, תקוות שהדהדו בדיונים המקדימים. בחודשים ספטמבר עד דצמבר 1924 השתדלה הרשות לבוא בדברים עם רשויות הקרקע של מימשלי אוקראינה וקרים כדי שאלה תבטחנה את הקצאת הקרקעות למטרות הקומזט. היא הניחה שהוראות והתחייבויות של ממשלת הפדרציה הרוסית, שתפקדה למעשה כממשלת העל של ברית המועצות, יש להן תוקף מחייב ברשויות הקרקע של הרפובליקות האוטונומיות ורפובליקות הברית.

אולם חיש מהר התחוויר לקומזט שלהנחה זו אין אחיזה במציאות. הרשות האוקראינית ראתה עצמה ריבונית בכל הנוגע לקרקעות אוקראינה, וגם הרשות של קרים האוטונומית ערמה מכשולים על דרכו של הקומזט. גם לקומיסריון לענייני החקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית, אפטרופסו של הקומזט, התחוויר שאין בכוחו לכפות את רצונו על אוקראינה ולסעוד את תביעות הקומזט. הוא החליט אפוא להציע מתווה שונה מן המתווה הראשוני שהלהיב את היהודים חברי הנהלת הקומזט. את המתווה החדש הכין וילם לאציס, איש הקולגיה של הקומיסריון לענייני החקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית, והוא הציגו בפני הפורום המלא של הקומזט ב-8 בינואר 1925.³ המתווה של לאציס הביך את החברים היהודים של הנהלת הקומזט, והם ניסו להתמקח ולהתדיין תוך שהם מציעים אלטרנטיבות. את העימות הזה הנני פורש להלן.

המושב הרביעי של הקומזט, שהתכנס ב-8 בינואר, נאלץ לרופף מעט את העדפתם של אזורי אוקראינה הדרומית, הקרובים לימת אזוב, ושל צפון האי קרים (שאף הוא נושק לימת אזוב) כטריטוריה הרצויה ביותר לקידום התנחלות יהודית מסיבית וצפופה. הסיבה העיקרית לכך לא הייתה סירובם הבוטא והמתנכל של הקומיסריונים לענייני קרקע של אוקראינה ושל קרים להיענות לציפיותיו של הקומזט כאשר להיקף הקצאותיהן מקרנות הקרקע הפנויה בטריטוריות שלהן. בראש ובראשונה הכבידה העובדה ששניים מחברי ההנהלה שייצגו בקומזט את הקומיסריון לענייני החקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, מארטין יאנוביץ' לאציס וא"פ סמירנוב,⁴ לא היו מוכנים להתייצב לימין החברים היהודים בהנהלה נגד הטענות של נציגי אוקראינה וקרים.

זאת ועוד, היה ברור לכל הנוכחים בישיבה שהחברים הנ"ל לא חשפו את דעתם אלא ייצגו מוסדות ממשלתיים ומפלגתיים בכירים והטעימו, מכוח הערכות וגישות שרווחו שם, היבטים שסתרו במפורש את המצע שקינן בלבותיהם של אנשי האגף היהודי וגם את

3 מתתיהו מינץ, 'מעשיה ועימותיה של הרשות לקידום התנחלות היהודים על הקרקע, 1924-1925', עיונים בתקומת ישראל, כרך 19 (2009) (להלן: מינץ, מעשיה ועימותיה), עמ' 409-463.

4 א"פ סמירנוב היה הקומיסר לענייני חקלאות בממשלת הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית וחבר הנהלת הקומזט מטעמה.

ההצהרות של בכירי השלטון שליוו את המיזם בראשית צעדיו. מכון אני, כמוכן, לתקוות הלאומיות היהודיות שהיו כרוכות בתביעה לריכוז טריטוריאלי ומסיבי ככל האפשר. העידה על כך המגמה החבויה במתווה של לאצ'יס, שהתעלם מן ההשתדלויות שכבר נעשו לקידום ההתנחלות היהודית בדרום אוקראינה ובצפונה של קרים.

ב. ההתמקחות עם המתווה של לאצ'יס

לאצ'יס ציין בתזכירו רק את האזורים שברפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית, והרחיק מקובאן שעל גדות הים השחור וימת אזור למזרח הרחוק. שם הוא איתר עתודות קרקע שאפשר היה להסב אותן לקידומה של התנחלות חקלאית יהודית. לו הגדיר לאצ'יס את המתווה שלו כמקבץ של הצעות אלטרנטיביות, שכל אחת מהן עונה על הכמיהה ליישוב מרוכז וקומפקטי של 100,000 משפחות יהודיות, שעל פי התרחיש (של הקומזט) קלעו לתכנית השלמה והבטיחו את יעדיה, לא היה בתזכירו כדי למוטט את אמות הספים. או אז הייתה שמורה לקומזט האופציה לשקול כל אלטרנטיבה ולקבוע את עדיפותה בהתאם לפרמטר שאסתר פרומקין הגדירה בזמנו. כוונתי לעיקרון של הקירבה הגאוגרפית של הטריטוריה המוצעת לאזורי היישוב היהודי המסיבי ברוסיה, כלומר למה שכונה 'תחום המושב' היהודי.⁵

אולם לא זו בלבד שלאצ'יס מנה אזורי התנחלות אפשריים לאורך קו הרכבת הטרנס-סיבירית, אלא הוא צירף גם אומדנים על כושר הקליטה של כל אזור בתכניתו, אומדנים שרק כולם יחד קלעו ליעד ההסבה לחקלאות של 100,000 משפחות יהודיות. כך התחוויר לשומעיו שה'חזון' החבויה מאחורי המתווה שלו מתמצה בסך הכול בנפות יהודיות מנותקות זו מזו מאות ואלפי קילומטרים. דהיינו, מתווה המאיין עקרונית את הייחולים לממלכתיות היהודית במסגרת ברית הרפובליקות הסובייטיות.

התגובה הראשונית של החברים היהודים בהנהלת הקומזט על תכניתו של לאצ'יס ביטאה, מחד גיסא, התעלמות מן האזורים שמעבר לאורל, ומאידך גיסא נקטה פרישה פרטנית באזור אחד, אזור קובאן הצפון-מערבי, הנושק במערב לימת אזור וליים השחור. לשון אחרת, החברים היהודים היו נחושים להמשיך ולדבוק באזור אחד בלבד (בחזונם) ולעשות מאמץ למצות את האפשרויות הטמונות בו לקליטת מתנחלים יהודים בהיקף מקביל למה שלאצ'יס זקף בתזכירו לכלל האזורים במחובר. ועוד, אזור קובאן הצפון-מערבי היה צמוד לאוקראינה ולקרים. על כן אפשר היה לא להרפות מהתכנית להמשיך וליישב יהודים גם באוקראינה

5 בין המחשבות שהדריכו את אסתר פרומקין בבואה לקבוע את הקריטריון הנ"ל לא הייתה רק הרתיעה ממראית עין של הגליה המונית אל מעבר לאורל, אלא גם הנחה שהקירבה תיצור דינמיקה למעבר ספונטני של יהודים לערים הקיימות במחוז ההתנחלות או הנושקות לו, תהליך שימריץ את הריכוז האובייקטיבי של אוכלוסייה יהודית ויצדיק החלטה אפשרית על מעמד רפובליקני. שמה המקורי של אסתר פרומקין היה מלכה ליפשיץ (1880-1943). לפני המהפכה היא נמנתה עם המנהיגות הבולטות של הבונד. פרומקין הצטרפה אל המפלגה הבולשוויקית ב־1921 עם התחלשות הבונד, הייתה פעילה בייסוקציה ובקומזט, נאסרה ב־1938 ונרדנה לגירוש לקרנגדה. שם נפטרה.

הדרומית ובקרים הצפונית בשטחים שכבר הוקצו לקומזט בתכניות הראשונות. בצד זה המשיכו בהשתדלות להבטיח עתודות קרקע נוספות ובה בעת לשריין את המוקד החדש, אזור קובאן הצפוני-מערבי הסמוך, ואם תתצינה רשויות הקרקע – תושלם הטריטוריה שבחזון.⁶ האם קרמה מגמה זאת עור וגידים? בדילמה הזאת יעסוק סיפורנו להלן.

ההתעקשות על תרשים הפעולה הזה בלטה גם במושב הבא של הקומזט, המושב החמישי, שהתכנס ב-29 בינואר 1925. נכח בו הצוות המנתב של הנהלת הקומזט: פטר סמידוביץ', א"פ סמירנוב, וְרִזִין, אהרון ויינשטיין, יולי גולדה, שמעון דימנשטיין, אברהם מרז'ין, אסתר פרומקין ואלכסנדר צ'מריסקי.⁷ עיון בסדר היום מלמד שהשיבה, אף שלא נועדה להיות המשך לדין ודברים שהעסיק את המושב הקודם, כללה בכל זאת סעיף שהוכתר כ'הודעה של הקומיסריון העממי לענייני חקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית ושל חבר הקומזט, החבר סמירנוב'. ההודעה טמנה בחובה רמז לאי נחת ולמתח בין השלטון המרכזי להנהלת הקומזט. להלן נוסח הסעיף כפי שהובא בהודעה:

הודעת הקומיסריון העממי לענייני חקלאות ושל חבר הקומזט סמירנוב על ההכרח להמריץ את הדיון בהצעת הקומיסריון לענייני חקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית של רוסיה בעניין סידורן של 100,000 משפחות יהודיות בתחומי הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית כדי לאשרר בעוד זמן את הנושא בוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות ובמועצת הקומיסרים העממית, ולשריין קרן קרקע הולמת למטרות הקומזט.

הנוסח חוזר וחושף בבהירות את הקווים המנחים שסוכמו, קרוב לוודאי, בדרגים הקובעים של המימשל הסובייטי לצורך ההתדיינות עם הקומזט. קווים אלה היו משמעותיים, וחסרו בשורה מפיסת. ראשית, הנוסח אזכר בהטעמה את יעד ההסבה לחקלאות של 100,000 משפחות יהודיות ומיקד את ביצועו בתחומי הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית בלבד. כלומר, אין ולא תהיה לתכנית זיקה לרפובליקה האוקראינית ולרפובליקה האוטונומית של קרים. שנית, כיוון שהנוסח דבק ב-100,000, הוא ביטל את תוקפו של המתווה שהקומזט דבק בו בראשית דרכו וממילא שם לאל את כל המאמצים שנעשו להבטיח עתודות קרקע באוקראינה הדרומית ובקרים, ואת כל המחלוקות שעל סדר יומו של הקומזט על אוקראינה וקרים. שלישית, הדרגים הקובעים של הממשל הסובייטי ביקשו להבהיר לאגף היהודי בהנהלת הקומזט (ולייבסקציה) שאין הם רואים עצמם מחויבים ליצירת מחוז יהודי אוטונומי או רפובליקה יהודית אוטונומית.

6 לעימות המתואר היו השלכות מעניינות לאחר 1926, כאשר השלטון המרכזי של ברית המועצות הציע את בירוביג'אן כמחוז יהודי והפך את כל מוקדי ההתנחלות שטופחו בידי הקומזט בשנים 1925-1926 לנפות יהודיות מנותקות זו מזו מינהלית.

7 לאציס היה חסר. הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית (להלן: GARF), I. 25, d. 7, o. 1, f. 7541.

ההנהלה הגיבה על הערר של סמירנוב בלשון קצרה ומציינת, לכאורה, 'ליפות כוחה של ועדת התכנון של הקומזט להמריץ את הדיון בתכנית של הקומיסריון לענייני קרקע של הרפובליקה הפדרטיבית הסובייטית הסוציאליסטית של רוסיה שהובאה לפנינו'.⁸ אולם ראוי לשים לב לעוד שני סעיפים שנדונו בישיבה ולהחלטות שנתקבלו בזיקה להם. הסעיף הראשון נגע ליחסים שבין הקומזט לבין ממשלת הרפובליקה האוקראינית. מסתבר ששלטונות אוקראינה, במאמציהם לסכל מקדמית את תביעותיו של הקומזט, טענו כי אין הם מוכנים לנהל משא ומתן עם הקומזט המואמן ברפובליקה הרוסית ומושך סמכותו ממנה. דהיינו, אוקראינה היא רפובליקה עצמאית החולשת בלבדית על קרקעותיה ואין לבוא אליה בדרישות שסוכמו עם מוסדות השלטון של רפובליקה אחרת. ללמדך שאין למימשל הסובייטי ברפובליקה הפדרטיבית הרוסית סמכות לאכוף את רצונותיו ואת החלטותיו על הרפובליקה האוקראינית, ואין, משמע, לברית המועצות מימשל-על בענייני הקרקע. הקומזט לא ניסה להזים את הטיעון בנימוקים עקרוניים וגלגל את הסוגיה לעבר סמירנוב, שנתבקש 'לבוא בדברים עם הדרגים העליונים של השלטון (כברית המועצות) בדבר יסודו של סניף הקומזט באוקראינה'. הקומזט הוסיף גם המלצה שהחברים סמירוביץ' וסמירנוב 'יבואו בדברים עם נשיאות הוועד הפועל המרכזי (של ברית המועצות) בעניין כינונם של יחסים "רגולריים" בין דרגי השלטון הסובייטיים של הרפובליקה האוקראינית לבין הקומזט בשאלות הנוגעות לקומזט'.⁹ למעשה גלגל הקומזט את הבעיה לפתחו של הדרג הבכיר של השלטון הסובייטי הכללי. הוא תבע הכרעה ברורה שתשקף את מעמדו ואת סמכויותיו של השלטון העליון. לאציס ביקש בתזכירו לעקוף את המכשול תוך שהוא מיישב כביכול את העניין עם היהודים בלבד, אלא שהם סירבו להירתם למרכבתו.

הסעיף השני עסק במחלוקת עם הקומיסר לענייני החקלאות של קרים. וְלִיה אִיבְרִגִּימֹב, יושב ראש מועצת הקומיסרים של קרים, שיגר לישיבה שנערכה ב־8 בינואר נוסח החלטה שסיכם את עמדתה של ממשלת קרים בשלושה סעיפים, כדלקמן: (1) קרים תקצה 40,000 דיסטינות להתנחלות היהודים על הקרקע (1 דיסטינה = 1.1 הקטר = 11 דונם). (2) מאלה יוענקו רק 13,000 דיסטינות למטרת התנחלותם של יהודים שיעקרו לקרים מרפובליקות אחרות (peresielenie) (3) היתרה תשויין להתיישבותם על הקרקע של 4,500 יהודים תושבי קרים בלבד. לאמור, לפי עקרונות של עיבוי על ידי יישוב של אזרחי הרפובליקה (razsielenie). ה'בלבד' שבסעיף השלישי בא להדגיש שאם לא יימצא המספר הנקוב של יהודים בקרים הנוטים להסב את עיסוקם לחקלאות, הקרקע שתיוותר לא תועמד לרשותו של הקומזט לצורך יישובם של יהודים מיתר חלקי ברית המועצות. גם בכך חזר ואישר הקומזט את החלטתו מהישיבה ב־8 בינואר, כי הקרקע שתיוותר לאחר מיצוי פוטנציאל ההתנחלות של יהודי קרים תישאר כפופה לסמכותו של הקומזט, ותנוצל ליישובם של

8 שם, עמ' 27.

9 שם, עמ' 2.

יהודים שיבואו מרפובליקות אחרות. הוא גם תבע את התערבותו של הממסד השלטוני העליון במחלוקת עם קרים.¹⁰

בשתי החלטותיו חזר אפוא הקומזט ואותת על דבקתו ביערו. הוא הפגיע בשלטון המרכזי העליון לשמור אמונים למתווה שליווה את הקומזט מראשית קיומו, והתעלם במופגן מן המפה של לאצ'ס.

אף המושב השישי של הנהלת הקומזט, ב־12 בפברואר 1925, התמקד בנושאים הנוגעים להתנחלות היהודית באוקראינה ובקרים, ולא נרמז בו כלל המתווה של לאצ'ס. בדיון על אוקראינה, שאותו הנחה סמידוביץ', יושב ראש הקומזט, ביקשה ההנהלה להביע את מורת רוחה מן העובדה שהקומיסריון לענייני החקלאות של אוקראינה טרם השיב לבקשה לתוספת קרקע למכסה הדרושה כדי ליישב 3,000 משפחות בשנת 1925. נכרכה בזה טרוניה נוספת, שיש בה הסבר לסירוב הקומיסריון האוקראיני להשלים את מכסת הקרקע בהתאם לתביעת הקומזט. סמידוביץ' גילה לחבריו שבאוקראינה שיעור הקרקע התקני למשק של מתנחל אוקראיני הוא 16 דיסטינות בגליל חרסון ו־12.5 דיסטינות בגליל קריבירוג (שני גלילות שבהם הייתה התנחלות יהודית על הקרקע). ואילו למתנחלים היהודים הציע הקומיסריון עשר דיסטינות למשפחה בלבד. בדברי הסיכום נאמר: 'קיצוץ בשיעור ההקצאה ליהודים לא מתקבל על הדעת עקרונית והוא ינוצל ללא ספק בחוץ לארץ על ידי אויבי השלטון הסובייטי בברית המועצות כדי לערער את האמון בו'. הורכבה גם ועדה שאליה נבחרו סמירנוב,¹¹ אנצלוביץ', יורי לארין ואברהם מרז'ין, אשר נתבעה להסדיר את הנושא 'במוסדות השלטון העליונים' בטווח של שבוע ימים. המשך המערכה התמקד מעתה בדיוני הוועדה לתכנון.

ג. דיוני ועדת המשנה לתכנון של הקומזט

בחודש פברואר התכנסה ועדת המשנה של הקומזט פעמיים לפחות לתכנון ולהנחיה של המשא ומתן לצורך הבהרה של עתודות הקרקע למפעלו. הוועדה לא שעתה לתביעות דרגי השלטון העליון וביקשה להפגין את נאמנותה של הנהלת הקומזט למגמתה העקרונית. בידינו שתי תעודות רלוונטיות של ועדת המשנה. התעודה הראשונה היא פורמלית, פרוטוקול של ישיבתה החמישית שנערכה ב־2 בפברואר 1925. על המסמך חתום יורי לארין ואין בו אזכור של נוכחים אחרים. אפשר אפוא שהפרוטוקול איננו אלא רישום של הנחיות שנוסחו בהתייעצות מצומצמת ולא פורמלית מלכתחילה לצורך דיון בפורום מלא, ואגב מובא ברישום גם אזכור לעיתויו של הפורום המלא: 9 בפברואר.¹² אין בידינו סימוכין

10 *GARF*, f. 7541, o. 1 d. 7, l. 27. מכתב קלימנקו לוועד הפועל המרכזי ולקומזט, שם, f. 7541, o. 1, d. 19, l. 34. במקרה קרים היה העניין פשוט יותר, שכן הרפובליקה האוטונומית של קרים הייתה חלק אינטגרלי של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית.

11 סמירנוב היה מופקד בקומיסריון החקלאות על בעיות ההתנחלות, באמצעות עיבוי היישובים בתוככי כל רפובליקה וגם על כל בעיות העקירה מרפובליקה לרפובליקה אחרת.

12 *GARF*, f. 7541, o. 1, d. 9, l. 117-118. אפשר מאוד שהמסמך הזה הופץ בין חברי הוועדה לצורך הישיבה בפורום המלא.

אחרים לקיומה של ישיבה בתאריך זה, אבל אפשר שמשנתפיה ביקשו לא להקנות לה משמעות פורמלית ולראותה כהמשך המפגש ב־2 בפברואר. המסמך השני הוא פרוטוקול של הישיבה השישית שהתכנסה ב־16 בפברואר.¹³ יושב הראש היה יורי לארין ונוכחו בה מיכאיל בולשאקוב,¹⁴ גולדה, מרז'ין, אל'יניקוב, בראגין, ליובארסקי וחייקין.¹⁵ בוועדת המשנה בלטה אפוא נוכחותם המכרעת של הפעילים היהודים.

המסמך מ־2 בפברואר פותח במניין האזורים שהוצעו בתזכיר של הקומיסריון לענייני החקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית. הללו נמנים לפי הסדר מן המערב למזרח הרחוק, בדומה לסדר של לאצ'יס.¹⁶ להלן עובר המסמך לסוגיית החוף המזרחי של הים השחור ומתמצת את ההנחיות לדיון בנושא בשלושה סעיפים. בסעיף הראשון נאמר:

(א) לראות הכרח בשיגור נציגיהם הם ונציגי הקומיסריון לחקלאות על חשבון הקומזט והאוזט כדי לאתר אחוזות לשעבר שהן חופשיות עדיין, ושטחים אחרים לאורך החוף מאַנְפָּה עד לגבולות הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הסוציאליסטית של טרנס־קווקז ולצורך שיחות מוקדמות עם ועדי הפועל של המחוז הצפון קווקזי, קובאן, ושל הוועד הגלילי בנושא איזה חלק של החוף, והיכן אפשר יהיה להקצותו לצורך החקלאות היהודית.¹⁷

הסעיף השני מציע להדגיש את היתרון הטמון בהקצאת הקרקעות הנ"ל ליהודים, על שום התאמתן למשקי מטעים ועדיפותן בגין זה למתנחל היהודי. המחבר (או המחברים) מונה יתרון נוסף והוא שאפשר יהיה ליישב על חלקות קרקע קטנות יחסית 10,000 משפחות, ושיש 'להסב את תשומת לבם של גורמי הממשל המקומיים לאפשרות שיקומן של הקרקעות הזנוחות האלה בסיוע המשאבים שהקומזט והאוזט עשויים לגייסם'. הסעיף השלישי ממליץ להסכים לקבל 38,000 דיסטינות ליישובן של 5,000 משפחות בחלקות שאותרו עוד לפני המהפכה והמשתרעות בעיקר ברצועת הרמה של החוף, 'ולהורות למשלחת הנ"ל ללקט מידע על מצבן [של החלקות], על סוגית הכורח לסלול דרכים וגם באשר לאפשרות להתנחלותם של יהודי ההר הקווקזיים בהן'.

הסוגיה השנייה שלגביה נוסחו הנחיות היא סוגיית הערבה הצפון קווקזית. הוחלט, ראשית, להורות לוועדה שתורכב מבראגין, מבולשאקוב ומאלייניקוב לפתוח בשיחות עם המינהל הצבאי בדבר הענקת זיכיון (או הקצאה) לקומזט על 200,000 דיסטינות המצויות

13 שלוש הישיבות התכנסו ברציפות בימי שני במהלך חודש פברואר, ב־2, ב־9 וב־16 לחודש.
 14 נחשב למוסמך בענייני העתקת אוכלוסין וגם פרסם בשנת 1927 קובץ תקנות והוראות בנושא.
 15 *GARF*, f. 7541, o.1, d. 9, l. 25-27. מרביתם של המתכנסים היו יהודים, מלבד בולשאקוב. למזכיר קבוע של הוועדה נקבע גולדה.
 16 *GARF*, f. 7541, o. 1, d. 9, l.17-18. עמ' 17. בסיום הסעיף הראשון מופיעה תוספת שחסרה אצל לאצ'יס, המדברת על בירור ההצעה הנוגעת לקידום התנחלות יהודית בחלק הצפון מערבי של הרפובליקה הרוסית, דהיינו במחוזות לנינגרד, נובגורוד, פסקוב, הומל וסמולנסק.
 17 ש.ש.

בעיקר בחלקו המערבי של השטח שהוא בסמכות המינהל לגידול סוסים ובחלקו הקטן בחלק המזרחי, ובהנחה שהיהודים שיתנחלו שם יתחייבו לעסוק בגידול סוסים בפיקוח המינהל הצבאי ובהדרכתו. שנית, בהקשר להשתדלות שבסעיף א' הוטל על בראגין להציג בפני הוועדה במושב הבא קווים אפשריים לגיבושו של מודל משקי המתאים לאזור הנ"ל, שגם ייעתר לצורכי המינהל הצבאי וגם יצייד את המתנחלים במיומנויות לטפל בגידולים חקלאיים המתאימים לייצוא. שלישית, הומלץ להיענות להצעת הקומיסריון לחקלאות להקצות שטח של 30,000 דיסטינות בדרומה של הערבה הטרומנית בגליל סטאוורופול ועוד 70,000 דיסטינות בחלק הצפוני שקרקעותיו פחותות ערך. רביעית, הומלץ לשגר במאי 1925 ועדת סקר לאזור כדי לעמוד מקרוב על טיבו של השטח ובעיקר כדי לאמוד את מחירו של מפעל ההשקיה ההכרחי. המלצה אחרונה ומעניינת הייתה המטלה שהוטלה על הוועדה להתעניין איזה חלק מן השטחים המוצעים של קובאן הוא חופשי. הכוונה לשטחים המוצעים של החוף האזובי של קובאן, ו'מה אומדן הוצאות שיידרש לניקוזם ולהפיכתם לראויים לעיבוד'. ההנחיות הבהירו שהוועדה לא ויתרה על חיפוש אחר עתודות קרקע למפעל ההתנחלות שלה בסמוך לריכוזי היישובים היהודיים באוקראינה.

סדר יומה של הישיבה השישית של הוועדה ב-16 בפברואר 1925 הוקדש מחד גיסא לבחינת שטחי הקרקע שכבר הוצעו או נשקלו כראויים להתנחלות יהודית, ומאידך גיסא לשטחים שהוועדה יזמה להביאם לתשומת לבו של הקומיסריון לענייני החקלאות של הפדרציה הרוסית בבואו לדון במפעל הקומזט. למעגל הראשון נשקו סעיפים שדנו בגושי הקרקע במחוז קובאן הסמוכים לאזור החוף של הים השחור, בשיחות עם המינהל הצבאי שנגעו למחוז סאלסק; ולמעגל השני המסורתי התנקזו הסעיפים על השטחים המוצעים של הדניפר ועל שטחי החולות של אֶלְשֶׁקוֹב שגם הם משתרעים בסמוך לדניפר.¹⁸ הוועדה התעלמה מאתרי המתווה של לאציס, שהשתרעו מעבר לאורל. אין הדיווח מביא את פרטי ההתדיינות של חברי הוועדה בסעיפים השונים, והרי אין ספק שהיו מחלוקות. הוא מסתפק בהחלטות מסכמות. סעיף הסיכום הראשון, הכלול בקבוצת ההחלטות שנוגעת ל'גושי הקרקע במחוז קובאן', מתייחס במפורש למתווה של לאציס. נאמר בו: 'לקבל לידיעתנו את התזכיר של מנהל החקלאות של הקומיסריון לענייני חקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית'.¹⁹ בנוגע ל'גושי הקרקע בקובאן הסמוכים לחופי הים השחור במזרחו' נכתב בסעיף 22 כי יש 'להודיע לאלתר לקומיסריון לענייני קרקע של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית על הסכמתנו לקבל לצרכי הקומזט 37,500 דיסטינות במחוז צ'רנומורסק, הממוקמות במידה ניכרת בחלקי הרמה, לצורך יישובן של 5,000 משפחות יהודיות'.²⁰

לכאורה שמטה הוועדה את המלצותיה המפורשות שנגעו לרצועת החוף של הים השחור מאנפה דרומה, אולם היא לא הסתלקה מהעניין כשלעצמו. כוונתי לשתי החלטות

18 אלשקוב היא עירייה קטנה על הדניפר בגדתו המזרחית.

19 שם, עמ' 25.

20 הוועדה כיוונה למשקים של חקלאות אינטנסיבית והייתה מוכנה להסתפק בחלקות של 82.5 דונם.

המרמזות לכך. הוועדה ביקשה מן הקומיסריון לענייני חקלאות למצוא – עוד לפני קבלת החלטה סופית, ובטרם ישוריינו לזכות הקומזט שטחי הקרקע באזור החוף של צ'רנומורסק ובקובאן – שלוש או ארבע חלקות או סובחוזים העומדים לפני חיסול כדי להעמידם לרשות הקומזט ולהושיב עליהם קבוצות אחדות של מתיישבים יהודים.²¹

הוועדה רצתה אפוא גם לקדם ניסוי של התנחלות בשטחים הנ"ל כדי ללמוד ממנו על בעיות אפשריות ועל היקף ההשקעות שיידרש. רוב ההצעות נגעו לקרקעות בתולות שטרם פילחה אותן מחרשה. הוועדה גם מצאה לנחוץ להטעים, כאמור, את התעניינותה בשני אזורים בתחומי אוקראינה הקרובים לים השחור, שאותם היא מצאה ראויים להכשרה אפשרית לצורכי ההתנחלות היהודית. כוונתי לשטחים המוצפים שבסמוך לדניפר,²² ובאזור החולות של אֶלְשְׁקוֹב.²³ הוועדה הסמיכה צוות מחקר לצורך העניין והתוותה את הנושאים שעליו לברר. עם אלה נמנו אומדן ההוצאות ההכרחיות לשיבוש הקרקע, ביקור באזור לצורך חקירתו, סיכום התנאים שיחייבו את המתנחלים הפוטנציאליים והכנת תרשים איתור של 50,000–60,000 דיסטינות של אדמה טובה יותר (מתוך 260,000 דיסטינות של האזור כולו) לצורך ההתנחלות היהודית בשנת 1926 ובשנים הבאות.

בחודש מארס 1925 לא כונסה הנהלת הקומזט לישיבות. המקורות שותקים באשר לסיבות שגרמו לכך. אפשר לשער שהיה זה חודש של מיקוח אינטנסיבי בין הנהלת הקומזט לבין צמרת הקומיסריון לענייני חקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית על יעדי העשייה של הקומזט, ובכלל זה על איתורם של שטחי הקרקע לצורך קידומה של ההסבה לחקלאות של ציבור העמלים היהודי. המשא ומתן הביא ככל הנראה לשורה של הבנות ופשרות.²⁴

21 ש.ם.

22 הכוונה לשטחים המוצפים בגדה השמאלית של הדניפר, מצפון ליישוב קאחובקה שבנפת ניקולאיב.

23 החולות של אלשקוב משתרעים לאורך הגדה המזרחית של הדניפר ממול העיר חרטון בואך הם השחור.

24 אפשר שהמשא ומתן התנהל במחצית השנייה של חודש מארס. אני נסמך כאן על פרטי העיתוי העולים ממכתבים ששיגר פקיד גבוה בקומיסריון לחקלאות לשלטונות המחוזות, עם בקשה לחוות דעת על ההצעות. להלן נוסחו של מכתב אחד: 'המחלקה להתיישבות והעברת אוכלוסין, 16 בפברואר 1925, מספר 141636/616, לידי ראש מנהל המקרקעין של חבל צפון קוקוז. הנדון: שאלת הקצאתן של 200,000 דיסטינות בגליל סאלסק לצורך התנחלותם של עמלים יהודים. הקומיסר מוסר, כי הרשות לקידום התנחלות העמלים היהודים ליד הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות העלתה את השאלה בדבר האפשרות להקצות שטח אדמה בהיקף של עד כ־200,000 דיסטינות בגליל סאלסק לצורך התיישבותם של עמלים יהודים. לאור זאת, וכמו כן גם בשאלת החוף של צ'רנומורסק כפי שנמסר לך במזכר מיום 16 בפברואר שנה זו (מס' כתב יד: 141637/617), שומה על כבודו לברר ולהעביר לקומיסר את עמדתו של הוועד הפועל החבלי בנוגע לאפשרות ולתכליתיות של הקצאת שטח אדמה שכזה למטרות האמורות. עם זאת יש להתחשב, כמובן, בשריון שטחים מסוימים בגליל סאלסק לצרכים מיוחדים, כגון גידול סוסים, כבשים וכדומה. ברם, בה בעת יש להביא בחשבון שהמתיישבים היהודים יכולים – בסיוע הארגון 'אגרוג'ינט' – להצטייד בהון הנדרש, ובשל כך יהא ביכולתם, ככל הנראה, להקים בתנאים מסוימים התאגדויות לגידול סוסים על פי הזמנתם של שלטונות הצבא. את ההודעה

ישיבה של הנהלת הקומזט, השביעית במניין, נערכה ב־6 באפריל 1925. נכחו בה מלבד סמידוביץ', יושב הראש, מרז'ין, ויינשטיין, גולדה, צ'מריסקי, פרומקין והמוזמנים חפץ ובראגין; נעדרו לאציס וסמירנוב. בסדר היום נרשמו עשרה סעיפים. חמישה מהם עסקו בתקציב ובשאלות מינהל וחמישה בשאלות הנוגעות לקידום המעשי של משימות הקומזט. הסעיף הפותח והמשמעותי דן באישור אזורי ההתנחלות:

לקבל את הצעת הקומיסריון העממי לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הסובייטית הרוסית: (1) בתחומי הקווקז הצפוני, בגליל הצ'רנומורי, 37,500 דיסטינות, בחוף הים השחור – 30,000 דיסטינות, ובאזור סטאוורופול – 50,000 דיסטינות בקירוב.²⁵ לצורך איתורן של החלקות הטובות ביותר באזורים המנויים לעיל יבוצע מחקר מוקדם במקום.²⁶

מסתבר אפוא שבחודש מארס אושרו שני מתחמים במשא ומתן בין הקומיסריון לחקלאות של הפדרציה הרוסית לבין הקומזט. מתחם אחד בצפון קווקז או קובאן, שיש בו חפיפה לשטח שהועדף על ידי הקומזט. הפירוט שבהחלטה מקנה לקומזט את הזכות לתכנן התנחלות הן באזור החוף הקרוב אל הים השחור והן באזור הרמה הסמוכה לו בלי שניתן איתור מדויק של המתחם. מתחם שני הוא באזור סטאוורופול, שגם לגביו לא ניתנים פרטים המתארים את המתחם, אף כי אפשר לשער שהכוונה לערבה שמצפון לעיר. אזכור נוסף של שטחים אלה מופיע בהחלטה שנתקבלה במושב התשיעי של הנהלת הקומזט שהתכנס ב־5 במאי 1925. הניסוח מדגיש שזאת היא 'תוספת' מפורשת להחלטה הקודמת מ־6 באפריל, וזה לשונה:

נוסף על החלטת הקומזט מ־6 באפריל על אישורנו לקבל ולחקור את החלקות שהוצעו על ידי הקומיסריון העממי לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, דהיינו בתחום הקווקז הצפוני – השטחים (37,500 + 30,000) [המונים] בסך הכול 117,500 דיסטינות – הננו מאשרים גם את ההכרח לחקור את החלקות שהציע הקומיסריון העממי לחקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית, הכלולות בשלוחת המפעל המזרחי לגידול סוסים שבחבל סאלסק – 100,000 דיסטינות.²⁷

של כבודו בעניין זה מצפה הקומיסר לקבל לא יאוחר מ־15 במארס שנה זו. חבר הקולגיה של הנק"ז, הקומיסריון העממי לחקלאות, 'קווירב'. ראש המינהל להשבחת הקרקע וקרן הקרקע הממלכתית [חתימה: זאיצ'ב].

25 היה גם סעיף מס' 2. במחוז אורל (כיום מחוז סוירדלובסק) בחבל טרויץקי 1,200,000 דיסטינות בקירוב. לסעיף זה לא היה המשך בשיבות הבאות.

26 GARF, f. 7541, o. 1, d. 7, l. 31

27 שם, עמ' 47. במושב נכחו לארין ששימש גם יושב ראש, ויינשטיין, גולדה, מרז'ין וצ'מריסקי. הייתה זאת נוכחות מצומצמת שאין לנו הסברים על סיבותיה. גליל פוגאצ'ב הנזכר פה לראשונה נמצא בחבל אראטוב והוא לא רחוק מן הגדה המערבית של הוולגה. גם להצעה זאת לא היה המשך.

עוד החלטה מעניינת נוסחה במושב: 'לבקש את הקומיסריון לענייני חקלאות של אוקראינה להביא לאישור לפני המועצה הכלכלית של אוקראינה את מסירתם לקומזט של 120,000 דיסטינות בגדה המערבית (של הדניפר) בגלילות חרסון וניקולאייב לצורך התנחלותם של יהודים'.²⁸ ההחלטה מעניינת שכן הקומזט אימץ את המודעות לעובדה שההסכמה בנדון איננה כלולה בסמכויות הממשל העליון של ברית המועצות והיא עשויה לבוא רק בדרך של הידברות, ועל יסוד בקשה מן האוקראינים, בעלי השטח. אין אפוא ספק שהמתרחש הוא כבר פועל יוצא מן הערר האוקראיני העקרוני שהובא לידיעת ההנהלה של הקומזט במושבה החמישי ב-29 בינואר 1925, אשר התנגד לקומזט שהואמן ליד הקומיסריון לענייני החקלאות של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית.

ד. מה קרה אפוא באוקראינה?

הערר של ממשל אוקראינה על הפגיעה בסמכויותיו ובריבונותו אושר, ובוטלו הזכויות שניתנו לקומזט על ידי הקומיסריון לענייני החקלאות של הפדרציה הרוסית. הקומזט נאלץ להתקפל ולסגת מתיבעותיו. מעתה היה עניין ההתנחלות היהודית באוקראינה עניינה הוולונטרי של אוקראינה בלבד ותלוי לחלוטין בהכרעות ובאינטרסים של הממשל שלה. נבע מזה שהמיזם להסבה קומפקטית לחקלאות של המוני יהודים נטולי פרנסה במציאות הסובייטית לא יכול עוד להתממש על פי התכנון הראשוני, שכן אי אפשר היה מעתה ליישב באוקראינה יהודים מביילורוסיה. לכל היותר אפשר היה להשיג הקצאות קרקע ליהודי אוקראינה.

את פרטי ההתרחשות מביא מסמך מעניין וכותרתו: 'אי אלה מומנטים מן הפרכסיס של ההסבה לחקלאות של המוני היהודים באוקראינה והעשייה של האוזט הכל-אוקראיני בשנים 1925-1926'.²⁹ הוא חובר בידי הנהלת האוזט באוקראינה ומטעמה. מנוסחו מסתבר שהאוזט האוקראיני תפקד כמוסד מוסמך למגעים עם שלטונות אוקראינה. פרשת הקומזט ועימותיו עם האוקראינים היו לסוגיה שאין להזכירה, וכך גם הרעיונות והאירועים שקדמו לשאיפה להסבת היהודים לחקלאות. האוקראינים הגו אפוא ביוזמתם ובנדיבות לבם, כביכול, את הסבת היהודים האוקראינים לעבודת האדמה.

הרעיון להקמת 'החברה לקידום הסבתם של היהודים לחקלאות', האוזט, טופל במקביל לדיונים על הקמת הקומזט, וההחלטה על הקמת האוזט נתקבלה כבר בישיבה הראשונה של הנהלת הקומזט ב-4 בספטמבר 1924.³⁰ בהחלטה נקבע כי הקמתו של האוזט רצויה, ונוסחו היסודות המנחים את פעולתו.³¹ האוזט נועד להיות חברה ציבורית יהודית הפועלת

28 ש.ם.

29 המסמך נכתב אחרי נובמבר 1926, אחרי ועידת האוזט. הארכיון הממלכתי (לפני קריסת ברית המועצות), CGAOR, f. 9498, o. 1, d. 19, l. 68-74

30 בספרו על היבסקציה לא הבחין מרדכי אלטשולר בעובדה זו. לדידו הוקם האוזט רק ב-1925. מרדכי אלטשולר, *היבסקציה*, תל-אביב 1980, עמ' 196.

31 ברוסית: *Obschestvo Ziemelnovo ustroistva Trudiaschichisia jevreiev*, ראשי התיבות: OZET. בידיש כונתה החברה 'געזערד'. בהחלטה שנתקבלה נאמר: (א) המטרות ותפקידי החברה:

לגיוס הציבור היהודי לתמיכה במפעל האגרריזציה וביעדים הפוליטיים שהיו חבויים בו. שלא כקומזט, שהיה רשות ממלכתית והמועסקים בו היו פקידי ממשלה המקבלים את משכורתם ממנה, היה האוטז ארגון של מתנדבים שפנה ליהודי ברית המועצות וגם ליהודים מחוץ לגבולותיה כדי להניעם לתמוך ציבורית ופיננסית במפעל. האוטז, אף שרשאי היה להקים את סניפיו בערים ובמחוזות שונים, לא הגה באפשרות לפצל את עצמו ארגונית ופורמלית על פי הרפובליקות והאוטונומיות, ולפורר על ידי כך את אחדותו של הציבור היהודי ולגמרו למעשה.

אפשר אפוא להניח שסניפי האוטז באוקראינה הוקמו במקביל לסניפי האוטז ברפובליקה הפדרלית הרוסית; מה גם שכרפובליקה האוקראינית התרכזו רובו של הציבור היהודי שנתר בברית המועצות אחרי המהפכה ומפעל הקומזט פעל למענו במידה משמעותית. ברם, היוזמה של הממשל באוקראינה לדחוק את הקומזט ולבטל את סמכותו חייבה מתן מעמד וסמכות לגוף יהודי חלופי שיהא כפוף לממשלת אוקראינה בלבד ויפעל במתואם לכוונותיה. הפתרון נמצא ביצירת ארגון נבדל ועצמאי שקרא לעצמו 'אוקראוטז', האוטז של אוקראינה. ניטיב להבין את התחבולה אם ניתן את דעתנו למשימות שהוגדרו לו: (א) הפצת רעיון האגרריזציה בקרב החלק המרושש של אוכלוסי אוקראינה היהודים. (ב) גיוס קרן כדי להמריץ את הפעולה המעשית ליישוב המתנחלים היהודים על הקרקע. (ג) הקצאת הקרקעות למתנחלים וכל הכרוך בזה הם בסמכותו הבלעדית של הממשל האוקראיני. הסעיף השלישי היה המשמעותי ביותר, וחשף את הנחרצות האוקראינית שלא להתיר היאחזות יהודים בקרקע באוקראינה בממדים החורגים מנדיבות לבה של ממשלת אוקראינה.

נחזור למסמך. המסמך סוקר את תולדות המאמצים של ממשלת אוקראינה לקדם את נושא האגרריזציה של היהודים. הסקירה פותחת בשנת 1924, שבה החל המיזם להסבת היהודים לחקלאות, וטווה סיפור המתעלם לחלוטין מן העימות של אוקראינה עם הנהלת הקומזט. הקומיסריון העממי לחקלאות של אוקראינה, נאמר במסמך, הקצה כבר בשנת 1924 20,000 דיסטינות מקרן הקרקע כדי לארגן מעבר מתוכנן של היהודים לחקלאות

תכליתה של "החברה לקידום התנחלותם של היהודים על הקרקע" לסייע בהסבה לעבודה חקלאית של היהודים העמלים בברית המועצות והן בייצור ופיתוח של החקלאות העמלה בקרב היהודים. בזיקה לתכלית זאת, תגיש החברה:

1. סיוע משפטי, חומרי, אגרונומי ותרבותי ליהודים המבקשים לעסוק בעבודה חקלאית ותעזור בארגון ובגיבושן של קבוצות מתנחלים ועמותות, קומונות חקלאיות וארטלים.
2. עזרה מרבית בכלים, בהלוואות ובהדרכה ליישובים היהודיים שנוצרו, לקומונות, לארטלים חקלאיים, לקולקטיבים ולאיכרים אינדיבידואלים.
3. סיוע מרבי לרשות לסידור היהודים על הקרקע שליד מועצת הלאומים של הוועד הפועל המרכזי בברית המועצות בביצוע המשימות שהוטלו עליה.
4. אמצעים הכרחיים להסבת היהודים העמלים אל הקרקע, בין בתחומי ברית המועצות ובין מחוץ לה. (ב) זכויות החברה: לחברה מעמד של אישיות יורידית. לחברה זכות, אם וכאשר תמצא לנחוץ, להקים ברפובליקות של הברית או ברפובליקות האוטונומיות, במחוזות ובפלכים את סניפיה המקומיים. לחברה יש במרכז (בבירה) ובקומות (בערים בפרובינציה) עיתונות משלה, הנושאת את שמה.

והתווה בהתאם לתקנות של הוועד הפועל הכל-אוקראיני את סדר הארגון של ההתנחלות היהודית לשנים 1924-1925. במארכ 1925 הוסיף הקומיסריון האוקראיני לחקלאות 13,000 דיסטינות לצורכי ההתנחלות היהודית בחבל חרסון ו-10,000 דיסטינות בחבל קריבירוג, ובהמשך לאחר חקירה סופית השטח הוגדל ל-50,000 דיסטינות. עד לשנת 1927 נוספו למפעל עוד 30,000 דיסטינות.

לאחר מכן עוברת הסקירה למסקנותיה של ועדה שהקים הממשל האוקראיני לבחינת מצבם הכלכלי של היהודים. עם סיום המחקר פרסמה ממשלת אוקראינה ב-19 במאי 1926 הצהרה על התקנות הנדרשות לשיפור מצבם של המוני היהודים העמלים:

- (1) להורות למועצה העליונה של המשק העממי, לקומיסריון העממי לעבודה ולקומיסריון העממי לחקלאות לעבד בטווח של חודש ימים, ולהציג לאישורה של מועצת הקומיסרים העממיים של אוקראינה הסובייטית הצעת החלטה על התקנות שתכליתן למשוך את השכבות המרוששות של אוכלוסיית העמלים היהודיים לעבודה יצרנית (חקלאות, תעשייה ובעיקר הכבדה).
- (2) בשים לב לעובדה שהקרקע באוקראינה מעטה ברור שעקב זה אי אפשר לספק לאוכלוסייה היהודית המבקשת להסב עצמה אל החקלאות אדמה בהיקף המניח את הדעת. יש לפתוח בהשתדלות לפני הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות להקצאת קרקעות מקרן הקרקע הממלכתית בצפון קווקז, בצפון קרים, בסיביר ובאזורים אחרים ליהודים שהצהירו על רצונם לנהל משק חקלאי משלהם.

בסעיף הראשון הציפייה של המחוקק האוקראיני איננה מתמקדת בחקלאות בלבד. הוא מבקש לשלב את היהודים בתעשייה, בעיקר הכבדה. הדבר אולי לא היה מתמיה אלמלא הסעיף השני, המטעים את היעדרה של קרקע ראויה להתנחלות יהודית באוקראינה ומציע לפתוח במשא ומתן עם הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות כדי להעביר את המפעל לאחריותה של קרן הקרקע הממלכתית של הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית. מסתבר שמחברי התצהיר היו מודעים למתווה של לאציס ותמכו בו. יתרה מזאת, הם אמרו שמפעל ההתנחלות היהודית על הקרקע בדרום אוקראינה ובאוקראינה בכלל מיצה את הפוטנציאל שלו ועל כן הוא מצוי בסיומו. הסקירה לא ציינה בפתח יעדים נוספים של מיזם ההסבה של היהודים לעבודת האדמה. דהיינו, לא רמזה לחזון הלאומי היהודי שנכרך במפעל, או בלשון חגיגית פחות, היעד להקמת יחידה לאומית טריטוריאלית יהודית. על כן אין מקום להקשות קושיות. אולם הסקירה שברשותנו מביאה התבטאות של המנהיגות האוקראינית בעניין הזה דווקא:

המומנט המאפיין את התייחסות ממשלת אוקראינה להסבה לחקלאות של המוני היהודים באוקראינה היא ההצהרה של היושב ראש של הוועד הפועל של אוקראינה [אנטול] פטרובסקי ושל היושב ראש של מועצת הקומיסרים

של אוקראינה [ולאס] צ'ובאר על כך שאין לבטל את האפשרות שעם הזמן יכולה לקום יחידה טריטוריאלית יהודית.³²

אלכסנדר צ'מרסקי, שמעון דימאנשטיין ואחרים שמחו לפרש את ההצהרה כרומזת לאפשרות של הקמת רפובליקה יהודית, תרחיש שעלה בקנה אחד עם התקוות של הקומזט.³³ ברם מהר מאוד הסתבר שהכוונה היא לנפות יהודיות.

הנפה היהודית הראשונה הוקמה ב־22 במארס 1927 (חודשים מספר אחרי פרסום הסקירה) והקיפה את היישובים היהודיים בגלילות חרסון וניקולאייב. השם שניתן לה בא משם הכפר המרכזי שבה, קאלינינדורף; היה זה כפר יהודי ותיק בגליל חרסון בשם שדה מנוחה, ששמו הוסב לקאלינינדורף והוא הועלה למדרגת המרכז האדמיניסטרטיבי של הנפה.³⁴ היחידה הטריטוריאלית לא אוכלסה ביישובים יהודיים בלבד. בשנת 1935 היה מספר היישובים היהודיים 39 ועליהם נוספו עוד עשרה יישובים אוקראיניים ויישוב גרמני אחד. מכוח החיבור התרחבה הנפה והשתרעה על 75,000 הקטר (או 750,000 דונם).³⁵ בשנת 1927, שנת ההכרזה, היו בנפה 16 יישובים יהודיים; פעלו בהם 4,040 משקים וחיו בהם 17,452 נפשות (בממוצע 4-5 נפשות במשק).³⁶

נייזולאטאפאל הוכרזה כנפה יהודית בסתיו 1929. היא השתרעה על חלקים ממחוז מאריופול, הקרוב לימת אזוב מצד צפון, וממחוז זאפורוז'יה. עם היווסדה היו בה 12 מושבות יהודיות ותיקות ו־25 יישובים יהודיים חדשים. נוספו עליהם 15 יישובים אוקראיניים ושניים גרמניים. בנפה היו 1,791 משקים יהודיים, 635 משקים אוקראיניים ורוסיים, ו־74 משקים גרמניים. שטח הנפה היה 44,193 הקטר.³⁷ בשנת 1927 היו בשטחים שמהם נצטרפה הנפה 22 יישובים יהודיים, ובהם 2,107 משקים. האוכלוסייה היהודית מנתה 9,365 נפשות (גם בנפה זו מנתה המשפחה כ־4.5 נפשות בממוצע).³⁸

סטלינדארף, הנפה היהודית השלישית, נוצרה ביולי 1930. היא שובצה בחבל קריבירוג והשתרעה על טריטוריה גדולה יותר בהשוואה לנפות קודמות: 101,550 הקטר. אוכלוסייתה

CGAOR, o. 1, d. 19, l. 69 32

33 א' טששמעריסקי, ניטא קיין שטיף-קינדר צווישן די פעלקער פון ראטנפארבאנד [אין בנים חורגים בין עמי ברית המועצות], עמ"ס, 28.5.1925. ש' דימאנשטיין, בארג ארויף [במעלה], עמ"ס, 29.8.1925. אפשר להביא עוד כעשרה אזכורים דומים.

34 שמה של קאלינינדארף ברוסית היה קאלינינסק.

35 יידן אין פססר, מאסף, בעריכת ש' דימאנשטיין, מוסקבה 1935 (להלן: יידן אין פססר), הפרק יידישע נאציאנאלע ראיאנען אין אוקראינע, עמ' 205.

36 ראו, יידישע קאלאניזאציע געזעלשאפט (יקא), באריכט פון דער הויפט דירעקציע צו דעם פארוואלטונגס־ראט פארן יאר 1927, פארגעלעגט דער גענעראל־פארזאמלונג פונים, 27.10.1928, פאריז 1929 (להלן: הרו"ח של יק"א 1927), עמ' 85.

37 יידן אין פססר, עמ' 209.

38 הרו"ח של יק"א 1927.

שם מנתה כמעט 30,000 נפש וכללה 15,500 מתנחלים יהודים ותיקים וחדשים.³⁹ ב־1927 היו בנפה עשרה יישובים יהודיים ו־1,735 יחידות משק. האוכלוסייה היהודית מנתה 8,086 נפשות (בממוצע למעלה מ־4.6 נפשות למשפחה).⁴⁰

עם יצירתן של שלוש הנפות באה לקצה נכונותם של האוקראינים לסייע להמוני היהודים המרוששים לשפר את מצבם הכלכלי על ידי הסבתם לעבודת אדמה באוקראינה. עיצוב שלוש הנפות סימל גם, כביכול, את היענותם ליעד הלאומי הפוליטי של יוזמי המפעל, ללמדך שגם ליהודים יש יחידות טריטוריאליות לאומיות. אין להניח שהאוקראינים לא הבינו כי מטרת המפעל מלכתחילה הייתה לעצב את היהודים כאומה החולשת על רפובליקה משלה בתלכיד הפרטיבי הסובייטי. אל מול התקווה הזאת היו הנפות הלאומיות לעג לרש, פארסה, אם לא צעד נכלולי. התיעוד הקיים אינו מלמד כיצד גובשו הצעדים האלה והיכן. האם לפנינו 'תרומה' מבית היוצר האוקראיני או צעד שנדון והוסכם בלשכה הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית? אין להתעלם מן העובדה שבכרית המועצות הייתה מפלגה קומוניסטית אחת ומוסדה העליון, הלשכה הפוליטית, ישב במוסקבה.

שלטונות ברית המועצות גיבשו שלוש תקנות להסדר האוטונומיה למיעוטים לאומיים שהמדינה הסובייטית לא הייתה מקום מגוריהם העיקרי כיוון שהם היגרו אליה בעבר. התקנה החשובה ביותר דיברה על זכות לרפובליקה אוטונומית למיעוט כזה, שמנה 100,000 נפש לפחות, וישב על טריטוריה רצופה. התקנה המשנית דיברה על מיעוט המונה לפחות 10,000 נפש והגדירה את זכותו לנפה לאומית. התקנה השלישית עסקה בזכותו של ציבור של עובדי אדמה המונה לפחות 500 נפש לבחור לעצמו מועצה כפרית.⁴¹ כמובן, הציפיות היהודיות לא נתמצו בכך. התקנות התעלמו מצורכי היהודים, שלא היה להם בית לאומי, מדינה שהם יכלו להתרפק עליה ואשר יכולה הייתה לראות עצמה מחויבת לעתור למענם. נשוב למתווה של אוזרי ההתנחלות שהיה רצוי להנהלת הקומזט (ובעיקר לחבריה היהודים) במאי 1925. למתווה היו שלוש צלעות: הצלע האוקראינית, הצלע הצפון־קרימאית (אלה היו הצלעות המועדפות מייסודו של הקומזט) ונוספה עליהן הצלע של צפון הקווקז. לצלע של צפון הקווקז היו שלוש שלוחות. דובר על השלוחה של חוף הים השחור מהעיר אַנְפָּה דרומה, שלוחה שנייה היו גושי קרקע אפשריים בחבל קובאן הצפון־מערבי, ושלישית הייתה השלוחה של ערבות סאלסק, שלצבא האדום היה שם זיכיון לגידול סוסים. הצלע האוקראינית נשמטה, ויורי לארין נאלץ לאשר את העובדה הזאת בדיווחו לוועידה הראשונה

39 יידן אין פסטר, עמ' 214.

40 הדר"ח של יק"א, 1927. הדיווח של יק"א מסכם גם את היקף הקרקע שעמדה לרשותם של היישובים היהודיים באוקראינה בשנת 1927. ל־48 היישובים היו 91,971 דיסטנות. ברונמים אפשר להעריך שכמעט מיליון דונם.

41 Mikolaj Iwanov, *Pierwszy Narod Ukrainy, Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Warszawa 1991, p. 42

של האוזט בנובמבר 1926.⁴² ממילא התפוגגה משמעותה גם בכל הקשור לתקוות הלאומיות. נפנה עתה לכרר מה עלה בגורלה של הצלע השלישית.

ה. מה קרה בצפון-מערב הקווקז, באזור קובאן

ועדת הקומזט לענייני עתודות הקרקע להתנחלות היהודית, שדנה ושקלה את המתווה של וילם לאציס בשיבותיה בפברואר 1925, סיכמה הצעות קונקרטיות לצפון הקווקז, אך התנתה את אישורן הסופי בשיגור ועדות סקר לחקירת האזורים השונים. היא ביקשה גם להצטייד במחקרים שנעשו בידי מומחים. ועדת הסקר הייתה צריכה להיות מעורבת והוצע לצרף אליה נציגים של הקומיסריון לענייני חקלאות של הפדרציה הרוסית שיפעלו יחד עם מומחי הקומזט. גם הקומיסריון לענייני חקלאות הורה לשגר מכתבים לראשי מינהל המקרקעין בחבלים הנוגעים לעניין. בידינו שני מכתבים, אחד נוגע לחוף הים השחור והשני לבעיית הערבה של סאלסק. להלן המכתב הדין בחוף המזרחי של הים השחור מאת האגף להתיישבות והעברת אוכלוסייה, שחובר ב־16 בפברואר 1925 ונשלח לראש מינהל המקרקעין של חבל צפון הקווקז:

(בשולי הדף) לשאלת כדאיות השימוש באזורי החוף של צ'רנומורסק, ובפרט בנוגע לאפשרות להקצות במקום חלקות אדמה עבור עמלים יהודים.
 בנלווה להעתק מפרוטוקול הישיבה שנערכה במינהל להשבחת הקרקע בשאלת ההתיישבות באזורי החוף של צ'רנומורסק, ביום 2 בפברואר שנה זו, מודיע הקומיסר לענייני החקלאות, כי הנו תמים דעה עם ההערכות שהובעו בישיבה זו וגם בישיבות במקומות. כפי שנמסר לכבודו במזכר מיום 6 בספטמבר 1924, מס' 9931, בדבר ערכם הרב של אזורי החוף של צ'רנומורסק ובדבר הצורך התכוף לעבד תכנית לניצולם הנאות, יישבו השיטתי של האזור עשוי להיות הגורם העיקרי לצמיחת החבל ולפיתוח כוחות הייצור בו. הצעד הראשון בעשייה זו צריכה להיות בדיקה כוללת ומדוקדקת של משאבי הקרקע של אזור הים השחור תוך עריכת מיתארם של גושיו השונים ומיפויים, וכן הצגת הערכות על כדאיות ניצולן [של האדמות] תוך בחינה של סוגיית הרכב המתיישבים שאותם רצוי למשוך אל אזורי הים השחור, [וגם] תנאי הקצאת הקרקעות וכדומה. לאור זאת, רואה הקומיסר לענייני החקלאות צורך שבזמן הקרוב ביותר יציג כבודו בפני הוועד הפועל החבלי את השאלה על התחלת העבודה המעשית לכדיקת משאבי הקרקע באזורי הים השחור, ועל הענקת אשראי לצורך כך מהתקציבים המקומיים. עם זאת מודיע הקומיסר שהרשות להתיישבות העמלים היהודים שליד הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות מגלה עניין רב בשאלה של הקצאת

אדמות לעמלים יהודים באזורי הים השחור ומתכננת בעתיד הקרוב ביותר לשגר ועדה לכדיקת משאבים אלה. שומה אפוא על כבודו להבהיר את דעתו של הוועד הפועל החבלי גם בנוגע לאפשרות שילובם של מתיישבים מקרב העמלים היהודים ביוזמת יישובה של רצועת החוף ולכדאיותה, ולהתכונן בזה האופן לבואה של הוועדה מטעם הקומזט, ומשזו תגיע לבוא עמה במגע הנדרש. אבקש את כבודו ליידעני על ההתפתחויות לא יאוחר מיום 15 במארס שנה זו. נספח: העתק הפרוטוקול מן הישיבה מיום 2 בפברואר 1925. חבר הקולגיה של הקומיסריון העממי לחקלאות: קוזירב, ראש המינהל להשבחת הקרקע וקרן הקרקע הממלכתית: זאיצב. חתימות זהות למקור. וארשאבסקאיה.

המכתב מאלף. מסתבר שלקומיסריון לא הייתה סמכות לפסוק ולהכריע על גורלן של קרקעות פנויות. שלוחות השלטון המקומיות היו מעורבות במידה משמעותית בדיון על גורל הקרקעות ועל ההיבטים הפיננסיים שבהם תלויה השבחת הקרקע והכנתה לשימושם של מתנחלים. המימון לעבודות השיבוח צריך היה לבוא אפוא מהתקציב של מינהל המקרקעין של חבל צפון הקוקוז. היהודים לא נתפסו כמתנחלים מן השורה. הם לא היו גם לקוחות פרטיים המבקשים תיקון חומרי למשפחתם. הופעתם הייתה קבוצתית והם יוצגו על ידי ארגון בעל מגמות ברורות. על כן הייתה ההתדיינות קשה. אפשר שהושפעה ממסורת שאינן אוהדות את היהודים, בלשון זהירה. אין במסמך ולו שמץ של המלצה למתן עידוד למפעל ההסבה לחקלאות של היהודים. אין לנו מסמך המביא את תשובת המינהל המקומי וגם איננו יודעים כיצד הכריע בנדון הקומיסריון לענייני החקלאות.

אפשר מאוד שקורטוב של מידע אפשר להפיק ממאמרו של יורי לארין על 'האזורים הרצופים [הקומפקטיים] של ההתנחלות היהודית', הפותח את הקובץ 'האיכר היהודי', מס' 2, מוסקבה 1926.⁴³ לארין כולל את אזור צ'רנומורסק בין השטחים הקומפקטיים של ההתנחלות היהודית המתוכננת. הוא מציין שהקומיסריון הקצה לרשות הקומזט 10,000 דיסטינות ליישובם של היהודים ההרריים שנעקרו מנחלותיהם בעת מלחמת האזרחים, וכעת הם תובעים לשקמם ברמת החוף המזרחי של הים השחור, שכן היא הולמת את המסורת החקלאית שלהם. הוא גם מטעים את העובדה שלא נמצאו רוסים המעוניינים להתנחל באזור, ומוסיף כסיכוי סביר שהקומזט יבקש לנכס לעצמו עוד 80,000 דיסטינות שמיקומן בעיבורי היישובים טואפסה, ג'לנין-ינסק וסוצ'י, הכול בקו החוף מאנפה דרומה עד לגבול הרפובליקה הטרנס-קווקזית. מתמיה שבהרצאתו הפרוגרמטית בוועידת האוזט הראשונה, בנובמבר 1926, לא הזכיר לארין את האזור הזה.

Iurij Larin, 'Sploschnyie raiony jevreiskovo peresielenia', *Jevreiskij Krestianin*, sbornik 43
2, Moskva 1926, p. 11

השלוחה השנייה בצפון-מערב קווקז-קובאן הייתה ערכת סאלסק, שבה חלש הצבא על זיכיון לגידול סוסים. אומדנו של השטח היה 200,000 דיסטינות. האגרונומים של הקומזט ביקשו לבדוק את סבירות האפשרות לשלב התנחלות יהודית במשקים של חקלאות אינטנסיבית עם מחויבותם לעבודה שכירה בזיכיון של הצבא. הקומזט שיגר אפוא משלחת סקר שבה נטלו חלק גם אברהם מרז'ין, מזכיר הקומזט ופאבריקאנט, האגרונום הראשי. גם המחלקות המתאימות בקומיסריון שלחו איגרת לראש מינהל המקרקעין של האזור וביקשו התייחסות מנומקת. האיגרת איננה שונה ברוחה וביחסה הקונקרטי מהאיגרת שעניינה חוף הים השחור. ושוב, גם במקרה זה אין לנו מידע על מסקנותיו של המינהל המקומי. המידע היחיד עולה מהרצאתו של לארין בוועידת האוזט:

כשנה קודם לכן [שנת 1925] יצאו כמה חברי הנשיאות שלנו [של הקומזט], החברים מרז'ין וא. ד. פאבריקאנט, לבחון אזורים שונים בצפון קווקז כדי לאתר אזור שעשוי להיות נוח לנו מבחינת תנאי הטבע וראוי יהיה אפוא לתת את הרעת עליו. תחילה סימנו כאזור כזה את החבל המזרחי של צפון קווקז: חבל סאלסק. ברם, החקירה המפורטת הוכיחה שתנאי הקרקע והאקלים הם לא נוחים עד כדי כך שאפשר שם, במקרה הטוב, להקים משק לגידול סוסים וכבשים ואין שום אפשרות לפתח משק חקלאי אינטנסיבי, שבו אנו מעוניינים.⁴⁴

ו. צפונה של קרים

הפרק על קרים היה המעניין והמלהיב ביותר בהרצאתו של יורי לארין בוועידת האוזט במוסקבה בנובמבר 1926. השומעים השתכנעו שמפעל הקומזט חרג מתקופת גישושו ולבטיו והוא מתחיל לצעוד על קרקע איתנה ולקראת יעדים בהירים. הרברים היו אמורים לא רק בקומזט, אלא בעיקר בהחלטות הממשלה. נאום קאלינין בוועידה ב-17 בנובמבר סייע לרושם הזה ומיקד בו את תשומת הלב. נאומו הפרוגרמטי של לארין ב-18 בנובמבר לא פורסם, לא בעברית ולא באנגלית, והנוסח ששולב בדיווח בידיש צמצם את נאומו וגימד את דבריו. הפרסום בידיש הופיע ב-1927, ואז כבר נשבו רוחות אחרות שהכתיבו לעורכים את הגימור. על כן החלטתי שלא לתמצת את דבריו בנושא קרים, על סיכויי ההתנחלות בקרים הצפונית ובשטחים המוצפים של ימת אזוב:

בהנחיה של הממשלה ראתה ההנהלה המרכזית של האוזט חובה לעצמה להתוודע לפרטי מצב הקרקעות בקרים, כדי להבהיר לעצמה מה משמעות נודעת להצהרות הממשלה לכשיתורגמו להיקף הקרקע בקרים הצפונית שיוכל לעמוד לרשות ההתיישבות על הקרקע. במקרה נמסרה לי המשימה

לוודא, להבהיר וללקט את החומר מתוך הנתונים המצויים לצורך זה. ואכן, בתזמון מקרי השלמתי את התחקיר זמן קצר לפני הוועידה שלנו ולא היה סיפק בידי ליידע את הנשיאות. אני משתמש בהזדמנות לרווח לכם במישרין. מסקנות התחקיר בחומר על קרים הצפונית הן כדלקמן. קודם כול ראיתי הכרח להבטיח קרקע לחלק הנטול ארמה של אוכלוסיית קרים, ולא רק לחלק היושב בצפון קרים אלא גם לחלק היושב בדרומו, שכן בבואנו להעתיק לקרים המונים גדולים של אוכלוסיית חקלאים יהודים, נחוץ לנו להבטיח קבלת פנים רצויה ויחסי שכנות טובים עם האוכלוסייה המקומית, ולא רק במישור היחסים בין כפר לכפר אלא גם במישור (היחסים) בקרים כולה; יש בכך כדי ליצור תנאים טובים למפעל. לו ביקשנו להיטיב עם עם אחד בארצנו על חשבון פגיעה בעם אחר, עלול היה הדבר להיות מנוגד למדיניות שלנו, לקו המפלגה שאני חבר בה ולכל הקו של השלטון הסובייטי. על כן יצאתי מנקודת מבט שבשלב ראשון עלי לדאוג לאוכלוסייה המקומית בקרים הצפונית והדרומית, ורק היתרה יכולה לעמוד לרשות האכלוס של העם היהודי. החומר שעליו התבססתי הוא החומר של הקומיסריון לענייני קרקע של קרים שהוגש בסוף ספטמבר-ראשית אוקטובר השנה למועצה הכלכלית של הרפובליקה הסובייטית הרוסית. תחילה נחוץ היה לברר מהו הלחץ של האוכלוסייה הקרימאית המקומית לקרקעות בצפונה של קרים בעת הזאת. מהו אפוא היקף ההתנחלות של הטטרים מן הדרום או של אזרחים אחרים באזור הצפוני בשנים האחרונות שאת צורכיהם הפוטנציאליים שומה עלינו לספק? המועצה הכלכלית של הרפובליקה הסובייטית הרוסית קיבלה דיווח על כך מממשלת קרים עצמה. קרן הקרקע של קרים הצפונית לקליטת מתיישבים שוריינה על ידי הקומיסריון העממי לענייני קרקע של קרים לצורך עיבוי היישובים על ידי מתיישבים מאזורים אחרים. התכנית הוכנה כארבע שנים קודם לכן. מסתבר שהבקשות לקרקעות אלה טרם הגיעו והקרן היא חופשית. זה נוגע ליישוב אוכלוסייה מאזורים אחרים.

אשר לעניינים המעשיים במרוצת שלוש השנים האחרונות, חושף הדו"ח את העובדות כדלקמן: על פי נתוני הקומיסריון לענייני קרקע של קרים ליום 1 ביוני 1926, בנפות דז'אריי ובנפת דז'אנקוי הוקצו בשלוש השנים האחרונות חלקות קרקע ל-133 משפחות, אולם מעשית התנחלו בשלוש השנים האחרונות, עד 1 ביוני 1926, עשר משפחות בלבד. הנה כי כן, על פי הנתונים הרשמיים של ממשלת קרים הלחץ לעבור מהנפות האחרות אל הנפות המעניינות אותנו – דז'אריי ודז'אנקוי – הוא לא משמעותי כלל. לשון אחרת, חרף העובדה שקרן זאת נועדה ליישובם של מעוניינים מאזורים אחרים ושוריינה גם למען אזורים אחרים, הסתבר ש-133 משפחות גילו

כוונה לעבור במרוצת שלוש השנים האחרונות. מעשית עברו להתיישב, עד ל־1 ביוני 1926, עשר משפחות; מספר מבוטל, בשים לב לעובדה שמדובר בשטח שאנו אומרים אותו במאות אלפי דיסטינות, המתירות ליישב בהן כמות אדירה של משפחות.

אשר לשאלה השנייה, בדבר מציאותם של איכרים עניים בקרקע בקרים הצפונית עצמה. אפשר שיש להקצות עבורם עתודת קרקע ניכרת. אולם בנרון זה הודיעה ממשלת קרים לוועדת ה'אקוסו' ב־22 בספטמבר [1926] כדלקמן: 'הצורך בקרן קרקע להתנחלות של משפחות מעוטות קרקע בחבל דו'אריי ודו'אנקוי איננו גדול והיא מסתכמת ב־142 משפחות'. משמע, בקרים הצפונית עצמה, בחבלי דו'אריי ודו'אנקוי, יש כ־150 משפחות שצריכות להתנחל מחדש. בקרים הדרומית הביעו רצון כזה 132 משפחות, והגיעו רק עשר מהן. משנצטיירה בפני התמונה המדויקת, עברתי לטפל בהגדרה התיאורטית של צורכי האוכלוסייה, שכן אפשר שחלק ממעוטי הקרקע באוכלוסיית קרים הדרומית לא רצו לעבור להתנחל בקרים הצפונית, אולם ייתכן מאוד שהם יבקשו לעשות כך בעתיד ומכאן שנחוץ להותיר עתודת קרקע לצורך זה. התחשיבים נבדקו גם בוועדה להתנחלות של הברית, ששיגרה בגין זה את היועץ הבכיר שלה לקרים. תחקיר מוקדם ביצעו בנרון גם הגופים המתאימים של ממשלת קרים. לא אכנס לפרטים, אלא אביא בפניכם סיכום סופי של תחשיבי. הסיכום מראה שבכפוף לעניין שריון קרקעות לצורך שיפוי מלא של צורכי אותן המשפחות מעוטות הקרקע בדרומה של קרים, אשר אף שטרם הצהירו על כוונתם למעבר, ויכולות להצהיר על כוונה כזאת, ובעבורן הקרקע צריך שתהיה זמינה, מתקבל שעודף הקרקעות לצורך יישובם של הבאים מחוץ לקרים מאפשר ליישב כ־100,000 נפש של אוכלוסייה חקלאית יהודית במחוזות דו'אריי ודו'אנקוי של קרים הצפונית. נובע מכאן אפוא שהאזור הראשון, האתר הראשון שבו נוכל לקדם את החקלאות היהודית, הן הנפות דו'אריי ודו'אנקוי, בקרים הצפונית. כאזור המתאים למפעלנו צוינו [גם] מה שמכונה השטחים המוצפים של ימת אזוב. זהו שטח אדמה של 100 ויורסט (120 כפול 1,0645 קילומטר = 127.7 קילומטר) אורך ו־25-30-20 ויורסט רוחב, המשתרע מהעיר טְמְרִיזֶק צפונה. שנתיים קודם לכן הפקדנו את מחקר השטח בידי מינהל ההעברה של מתיישבים בקומיסריון העממי לענייני קרקע. עבדו על המחקר 15 איש ושילמנו להם [?] אלפים רובל. נתקבל סקר מפורט על כמה מאות עמוד, המעלה את המסקנות כדלקמן: אדמות חופשיות מתביעות כלשהן, הן מצד האוכלוסייה המקומית והן מכל אוכלוסייה אחרת, יכולות להימסר לנו על דעת מנהל ההעברה של צפון קווקז. גודלו של החלק הזה אלפי

דיסטינות. מהן כ־44,000 דיסטינות הן אדמות שאינן ביצה, אלא שהן מוקפות ביצות ועל כן אי אפשר להשתמש בהן עד שתבוצענה עבודות הניקוז. החלק הנוותר מתחלק לשני גושים: האחד, אלה 75,000 דיסטינות של הביצה המקיפה את הגוש היבש. זהו אזור השטחים המוצפים, המוצפים על ידי מים מתוקים, כלומר מקומות מוצפים על ידי מים מתוקים, שאותם ראוי לייבש ובקצב יחסית מואץ בתקופה של ארבע שנים, בהשקעה של ארבעה מיליון ו־600,000 רובל לביצוע העבודות ו־300,000 רובל לצורך הכנת העבודות במרוצת שנה אחת על ידי בדיקה מפורטת של כל הבעיות, לרבות הטכניות. העבודות כוללות גם בנייה של סכר עשוי מאדמה שיפריד בין השטח המיובש לבין הים. אורכו של הסכר יהיה 120 ויורסט. סכר האדמה הזה צריך שיהיה גבוה, כגובה של האולם למשל ובחלקו העליון צריך שיהיה לו רוחב של תשעה ארשין [1 = 71 ס"מ, כלומר 6.39 מטרים] כדי שתוכלנה שתי מכוניות לחלוף זו על פני זו. לאחר שהסכר ייבנה אפשר יהיה לכרות תעלות ושוחות, יתייבש המרבד העליון שהופרד מן הים, ובהתאם לתנאי הקרקע אפשר יהיה לפתח על פני המשטחים האלה משקים בעלי אינטנסיביות גבוהה ולקדם בהם גידולים מיוחדים בעלי ערך גבוה. זה יאפשר לנו לקיים באזור משקים רווחיים על חלקות של שלוש דיסטינות בממוצע. משמעות הדבר יותר מ־20,000 משקים, כלומר יותר מ־100,000 נפש יוכלו לעבור ולהיאחז באדמות אלה לאחר ארבע שנים של עבודה שתעלה לנו חמישה מיליון רובל. ייבוש הגוש השני של השטחים האלה צריך לבוא כעבור שנים. נזדקק לסכום לא קטן מזה, וזה יאפשר לנו לסדר על הקרקע אוכלוסייה לא קטנה מזו שנסדר בגוש הראשון. באופן זה נוכל ליישב באזור השטחים המוצפים אוכלוסייה של 200,000 תושבים.

אם נצרף את האומדנים המפורשים של המתנחלים לאומדנים הנרמזים, אפשר שיתברר לנו כי לארץ ראה בחזונו כיצד הולך ומתממש היעד של המיזם כולו. לאמור, התנחלות של 500,000 נפש לפחות כ־100,000 משקים חקלאיים, ובלשון המיזם המקורי – 100,000 משפחות. אם ייתוספו עליהם אנשי שירותים הנחוצים כדי להעניק לציבור הזה מוסדות חינוך, שירותי בריאות, שירותי תרבות ופנאי, מימסד אדמיניסטרטיבי ושירותים לאכיפת החוק ולהבטחת הביטחון האישי, הרי שאפשר להעריך שיהיו שם קרוב ל־700,000 נפש, אם לא יותר. ושוב, אם נוסיף את האוכלוסייה הלא־יהודית שחיה בטריטוריה הזאת, המספר יצדיק את הגדרת הטריטוריה כרפובליקה. אפשר להביא התבטאות נוספת של לארין באותה ועידה. בוועידה הייתה התדריינות נוקבת בין אלה שטענו כי הכרזה לאלתר על היעד הפוליטי של המפעל הכרחית לצורך קידומו, לבין אלה שהתעקשו על הצורך בקידומו המעשי תחילה לפני שתעלה על הפרק המטרה הלאומית. לארין נקט נוסחה משלו:

הרשו לי לנסות לשלב יסוד של רגיעה בלהט הרגשני שגילו הנואמים הקודמים. ברצוני להתמקד בחמישה עניינים. הראשון נוגע לשאלת מהותו של מפעלנו, המפעל לקידום החקלאות היהודית. אין לחלוטין מקום לספק שמפעלנו איננו מיועד לשיפור מצבה של דלת העם היהודית בלבד, אלא הוא גם מפעל לייסוד, מפעל להנחת היסודות ליחידה ממלכתית יהודית. בכך מתמצה מהותו [תשואות]. ניתוק העניין האחד מזולתו משמעו שאיננו תופסים דבר במפעל שלנו. אנחנו אכן משפרים את מצבה של דלת העם היהודית על ידי שאנו מסבים אותה לקרקע, ובה בעת אנו מעצבים את התנאי ההכרחי המוקדם לצורך עיצוב היחידה הממלכתית היהודית בברית הרפובליקות הסובייטיות.⁴⁵

לארין חלש ללא ספק על מהלכי הוועידה. כך חשו באיה ואורחיה מחוץ לארץ. ברם היה זה הישג אכזב. ב־5 באפריל 1927 נתבקש לארין על ידי הוועד המרכזי של המפלגה לפרוש מתפקידו באוזט. הבקשה נומקה בהחרפת מחלתו הכרונית.⁴⁶ באותו זמן כבר פעלו הלחצים למקד את תכנית ההסבה של היהודים לחקלאות בטריטוריה שתיוודע כבירוביג'אן. הקומזט ניסה להיחלץ מן הגזירה שנחתה עליו ולא הרפה מרצונו לקדם את מפעל ההתנחלות בקרים. אולם בינואר 1928 הוכרזה נפת פריידורף בקרים כנפה לאומית יהודית. היה זה האות לקצן של התקוות שהיו כרוכות בהתנחלות בקרים. באותה שנה נפטר לארין. אוכלוסיית הנפה מנתה ב־1933 24,000 נפש. בשנת 1934 נוספו 1,400 מתנחלים חדשים. המקור שלנו לא חושף את מספר היהודים, אבל יש להניח שהם היו רוב. בינואר 1935 הוקמה נפת לארינדורף בקרים. שטחה היה יחסית קטן. היהודים היו הקבוצה הלאומית הגדולה ביותר, אף שלא היה להם רוב באוכלוסייה הכוללת.

ז. הרקוויאם

בחיבורו ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן תהה יעקב לבכי (באביצקי) על העובדה שהצעת בירוביג'אן שהועלתה רשמית כבר בתחילת 1927 לא הדהדה בדיונים ובשיחות הפרוזודורים של ועידת האוזט בנובמבר 1926.⁴⁷ אף אחד מן האורחים, והם היו רבים יחסית, לא ציין פרט זה בדיווחיו. בירוביג'אן לא נרמזה גם בהתייעצות הסקציות היהודיות של המפלגה

45 CGAOR, f. 9498, op. 1, d. 14, l. 36. הפרוטוקול ברפוס בידיש: ערשטער אלפארבאנדישער צוואמענפאר פון געזערד, מאסקווע 1926. 11-20, 15, מאסקווע 1927, ז. 92 און וייטער.

46 Genadii V. Kostyrchenko, *Tajnjaja polityka Stalina: vlashch I antisemitizm*, Moskva 2001, p. 111 (להלן: קוסטירצ'נקו, הפוליטיקה של סטלין). לארין היה נכה מלידה וסבל מאטרופיה מתקדמת של שרירים. באמצע 1928 הוחזר לארין להנהלת האוזט.

47 יעקב לבכי (באביצקי), ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן, ירושלים 1965 (להלן: לבכי, ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן).

קרים וביצות ימת אזוב

1. העיר אנאפה.
2. חוף ליד הים השחור שבו ביקש הקומוזט ליישב יהודים.
3. הרמה שמעל החוף, שבו תכנן הקומוזט להקים ישוב של יהודים.
4. הקומוזט ביקש לנקות את הביצות וליישב יהודים באזור זה.
5. נפת ד'אנקוי שבה ביקש הקומוזט ליישב יהודים בתחילה.

1. מחוז בירוביג'אן.

2. השטח שבין הנהר ז'אָה לבין הנהר אָמור – מתחם ראשון שלאצים הציע ליישב בו כ-9,000 משפחות יהודיות.
3. השטח שבין הנהר בִּינְה לבין הנהר אָמור – מתחם שני שלאצים הציע ליישב בו כ-3,000 משפחות יהודיות.
4. העיר חבארובסק.
5. שטח שלאצים סבר שאפשר ליישב בו כ-1,500 משפחות יהודיות.
6. שטח שלאצים סבר שאפשר ליישב בו כ-1,500 משפחות יהודיות.

שנתכנסה במוסקבה בימים 27-31 בדצמבר 1926.⁴⁸ ללבכי, כמובן, לא הייתה גישה לארכיונים הסובייטיים, וגם אני, שנברתי בארכיונים סובייטיים בשנות התשעים, לא מצאתי תשובה מתועדת לבעיה. בפרוטוקולים של דיוני הלשכה הפוליטית של המפלגה בשנים הרלוונטיות לא מצאתי רמז לעניינים שנגעו להתנחלות היהודים על הקרקע. אני מנסה לעגן את פרשנותי בלקחים שהפקתי מהמתווה של לאציס, שהיה חבר הקולגיה של הקומיסריון לחקלאות של הרפובליקה הסובייטית הפדרטיבית הרוסית ופעל מטעמה בהנהלת הקומזט. המתווה שלו הוגש להנהלת הקומזט בינואר 1925 ודנתי בו במאמר שפרסמתי בעבר ובמאמר זה.⁴⁹ לאציס הציע לפזר את 100,000 המשפחות שמצע הקומזט תכנן להסב לחקלאות, בין גושי קרקע גדולים בדרום רוסיה האירופית, בסיביר הדרומית ובמזרח הרחוק. כדי להתוודע מקרוב למתווה ולהערכתיו של לאציס בכל הנוגע למה שייקרא 'פרשת בירוביג'אן', אביא את אשר הוא הציע לעשות במזרח הרחוק. כך פרש לאציס את הצעותיו:

החבלים הנוחים ביותר להתנחלות במזרח הרחוק הם במחוז האמור (הנהר):
(א) השטח שבין הנהרות זֵיָה ואמור, לאורך קו הרכבת דרומה לאמור,
וצפונה בצורה שתכלול את חבל קוחמריס. (ב) חבל הבירה בין הנהרות
בירה לאמור. (ג) באזור הקרוב לים, חבל קיה לאורך הנהרות קיה וחורה,
והחבל שמעבר לאמור לאורך הנהרות קור וטונגוזקה.

בראשון מבין החבלים שהצבענו עליהם נחוץ לפלס רשת של דרכי
עפר, לקדם שורה של עבודות ניקוז בלתי מסוככות, לברך שלוש דיסטינות
למשפחה ולבסוף ליזום עבודות לטיוב הקרקע. התנאים האקלימיים ותנאי
הקרקע מאפשרים לנהל משק פלחה ומרעה בצד חרושת של יערות. השטח
הכולל של החבל מגיע ל-360,000 דיסטינות וניתן ליישב בו 9,000 משפחות
(ארבעים דיסטינות למשפחה).

בחבל השני, של הבירה, נחוץ לבצע עבודות ניקוז, לפלס דרכי עפר
ולהוציא אל הפועל עבודות שיבוח מורכבות יותר מאשר באזור הראשון
על מנת להכשירו ליישוב. הכוונה לייבוש ביצות ולוויסות האמור. התנאים
האקלימיים והקרקעיים יאפשרו כאן לפתח גידולים יקרים יותר, כמו אורז
וסלק סוכר. מציאותם של שטחי אחו גדולים עם יכול עשב עשיר יתירו
לתכנן כאן משק מטיפוס הפלחה והמרעה, שבו גידול הבקר מהווה את
היסוד הדומיננטי. שטח החבל מקיף 120,000 דיסטינות. אפשר ליישב בו
3,000 משפחות (ארבעים דיסטינות למשפחה).

48 שם, עמ' 40 ואילך. בקשר לכנס הייבסקציה ראו, אלפארבאנדישע באראטונג פון די יידישע סעקציעס פון דער אל.ק.פ. (ב), דעקאבר 1926, מאסקווע 1927. בעיקר חשובים הטזיסים של אסתר פרומקין וההרצאה שלה. לנוסח העברי של ההרצאה ראו, 'התיישבות חקלאית ומגמות לריכוז טריטוריאלי בכרית המועצות', בתוך: מקורות לתרגיל של מ' מינץ, אוניברסיטת תל-אביב 1977, עמ' 163 ואילך.

49 מינץ, מעשיה ועימותיה. התעודה בארכיון I, d. 26, I, GARF, f. 7541, op. 1, d. 26-21. עמ' 21-23.

לצורך כיבוש האדמות בחבלים קיה ומעבר לאמור (האזור השלישי) נחוץ מלבד העבודות לסידור הקרקע והשבחתו, לכסות את האזור ברשת דרכים ולברא יערות. התנאים האקלימיים של הקרקע יאפשרו לקדם פה משק פלחה ומרעה ולהסתייע בתעשיות יער. שטח החבל הוא 120,000 דיסטניות ואפשר ליישב בו 3,000 משפחות.

אזור ג' משתרע בחלקו הראשון מדרום לעיר חֶרובֶבְסְק, היושבת על גבולו המזרחי של מחוז בירוביג'אן הרשמי, ובסמוך לנהר חור. חלקו השני מצפון מזרח לעיר, שוב מעבר לגבולותיו של מחוז בירוביג'אן, בדרומו של הנהר קור ולאורך הנהר טונגוֹזְקָה.

באשר לעבודת ההכשרה, דיבר כאן לאציס על הצורך לסלול דרכים ולברא יערות.⁵⁰ לאציס הגדיר אפוא שלושה גושים במזרח הרחוק. הגוש הראשון הגדול יותר והמיועד ל-9,000 משפחות, השתרע ממערב למה שייכלל בעתיד במחוז בירוביג'אן. הוא הדין לגבי שני הגושים הקטנים שבקרבת העיר חרובבסק. גם הם אותרו מחוץ למה שעתיד להיקרא מחוז בירוביג'אן. לגבי הגוש השני, שהוא חבל הכירה, ידע לאציס לומר שהתנאים בו קשים יותר ושתידרש השקעה רצינית יותר, אבל גם הוא גרס למעשה שמה שהוא מציע היא רצועת השטח היחידה שיש בה אפשרויות ראויות אובייקטיבית ליישוב בני אדם בשטח שיכונה בעתיד מחוז בירוביג'אן, שהרי לו היו במחוז הזה אזורים ראויים נוספים, לא היה לאציס משמיט אותם מהמתווה שלו.

לכבי הדפיס בספרו את הכרזתו של קאלינין שייחס לעצמו את הרעיון של בירוביג'אן כמטבע טובה,⁵¹ ולא הגיב על זמנה של אמירתו: שנת 1930. קשה להשלים עם הודעה כזאת של קאלינין לאחר קריאת נאומיו בשבח ההתנחלות היהודית בדרום אוקראינה ובקרים. כיום יש לנו הבנה טובה יותר של רקמת היחסים בין סטלין לפמליה שהקיפה אותו בלשכה הפוליטית. הפמליה הורכבה מאומרי הן לכל הצעה של סטלין ולכל ציווי שלו. ההחלטות האלה זכו להיקרא 'הקו של המפלגה'. ספק אם הקומיסריון לענייני חקלאות, ובעיקר הקומיסר א"פ סימונוב והקולגה שלו וילם לאציס, התלהבו מן הרעיון. הסכמתם הפורמלית הייתה פרי ציווי ואילוץ שמקורם במי שניצב בראש, שהייתה לו חזקה על 'הקו של המפלגה'. ההתנגדות בקומזט הייתה גלויה יותר, ישירה ואמיצה, אולם גם הם כשלו ונאלצו להסכים לשיגור משלחת מחקר לבירוביג'אן. ההחלטה על המשלחת אושרה באפריל 1927.⁵² מכוחה שוגרה לבירוביג'אן משלחת מדעית שבראשה הוצב הפרופסור ו"ר ויליאמס, מומחה לקרקעות ואיש מדע בולט באקדמיה החקלאית. מנהלה המעשי של משלחת המחקר היה הפרופסור בוריס ברוק, האגרונום הראשי של הקומזט וחבר נשיאות האוּזְט. המשלחת יצאה לדרכה בסוף מאי 1927, החלה את חקירתה בשטח ב-22 ביוני וסיימה אותה ב-7 באוגוסט. אחרי שהות קצרה, אפוא, ומדהימה לנוכח המשימה, אף שהבחינה במפורש

50 שם, עמ' 23.

51 לכבי, ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן, עמ' 46.

52 שם, עמ' 47.

בקשיים האקלימיים והכלכליים ובצורך בעשייה רבה מאוד לטיוב והכשרה, היא ניסחה חוות דעת הממליצה על בירוביג'אן כשטח ראוי להתנחלות יהודית.⁵³

לא הועילו ההתנגדויות. ההנהלה של הקומזט 'שוכנעה' לנסח ב-17 בינואר 1928 (ראוי לשים לב להפרש הזמן מ-7 באוגוסט) פנייה רשמית לוועדה להעברת אוכלוסין של ברית המועצות בבקשה להקצות את אזור בירוביג'אן ('ביראבידזשאנער ראיאן') לצורכי התנחלות יהודית, וחיבה את מזכירות הקומזט לקדם את הפעולות המעשיות כבר בשנה השוטפת. נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות השיבה בחיוב בהודעה רשמית ב-28 במארס 1928. הסעיף החמישי בהודעה מעניין: 'משתושגנה תוצאות משביעות רצון ביישוב קומפקטי של האזור על ידי יהודים עמלים, יהא צורך לתת את הדעת לאפשרות לעצב את האזור כיחידה לאומית יהודית, מינהלית וטריטוריאליית'.⁵⁴

הבטחה זאת ניתנה כאשר בבירוביג'אן לא נמצא ולו מניין של מתיישבים יהודים. מקץ ארבע שנים, ב-30 בספטמבר 1931, פרסם הוועד הפועל המרכזי של ברית המועצות את החלטתו להפוך את האזור ליחידה יהודית לאומית, כאשר האוכלוסייה היהודית באזור מנתה בגלל הצד הפרדוקסלי של ההשתלשלות הזאת. הרי חסידי ההתנחלות היהודית בדרום האוכלוסייה היהודית מנתה 7,500 איש מתוך אוכלוסייה של 51,000.⁵⁵ אני מטעים פרטים אלה בגלל הצד הפרדוקסלי של ההשתלשלות הזאת. הרי חסידי ההתנחלות היהודית בדרום אוקראינה ובצפון קרים בשנות העשרים המוקדמות ציפו וקיוו גם הם להצהרות כאלה, והבינו היטב את משקלן לקידום הרעיון. אולם הם נענו בשלילה, והנימוק היה שיש להימנע מהצהרות עד אשר ייווצר יישוב קומפקטי גדול.

נשאלת השאלה, מה קרה ללשכה הפוליטית של המפלגה השלטת שהתעוררה והעניקה ליהודים טריטוריה של כמעט 37,000 קמ"ר, שעליה לא העזו המומחים בקומיסריון לענייני החקלאות לומר שהיא ראויה למושב בני אדם! שאלה זו הטרידה את יעקב לכבי. הוא שקל ברצינות את הסברה שהשלטונות רצו לחזק את המזרח הרחוק ולפתחו וראו ביהודים גורם שעשוי לדרבן את התהליך. סיכומו היה שיישוב היהודים בבירוביג'אן היה 'חוליה קטנה בתכנית הכללית הגדולה הנ"ל'.⁵⁶ ללמדך שהיא אפילו עשתה חסד עם היהודים, שכן אלמלא הסכימו הייתה המלאכה נעשית בידי אחרים. טיעון מוזר, ועינינו ראות את חרפת האזור הזה עד ימינו אלה. מה קרה ומי בחש?

סיוע רב להשערתי שאביא להלן מצאתי בזיכרונותיו של הרש סמולאר, שהיה בשנים אלה תלמיד באוניברסיטת המערב, שהכשירה פעילים קומוניסטיים לפעול מחוץ למדינה הסובייטית. נשיאת האוניברסיטה הייתה אסתר פרומקין. סמולאר נוכח בוועידת האוזט וסיפורו עליה מאלף. סמולאר משיח בנאמו של מיכאיל קאלינין, היושב ראש של הוועד

53 שם, עמ' 47 ואילך.

54 שם, עמ' 52, 351.

55 שם, עמ' 58 ואילך.

56 שם, עמ' 45.

הפועל המרכזי של ברית המועצות, בלשון אחרת הנשיא של המדינה הסובייטית, כאירוע שגרם להתרגשות ולהתפעמות של משתתפי הוועידה. דבריו נתקבלו כבשורה לפתרון לאומי של הבעיה היהודית במדינה הסובייטית. קאלינין, כמוהו כלארין, הטעים שאל מאחורי הכורח הכלכלי להתנחל על הקרקע רוחשת 'תופעה אדירה, המונית ובלתי מודעת – הכמיהה לשמר את הלאומיות. [...] תופעה זאת חושפת את אחת הצורות של שמירה עצמית לאומית'. עוד הטעים קאלינין ש'בניגוד לטמיעה ולמחיקת המחיצות הלאומיות [...] צמחה בקרב ההמון היהודי השאיפה לשמירה עצמית, המאבק למען הלאומיות'.⁵⁷ לענייננו ראוי להביא מנאמו עוד קטע הנדרש לסוגיית המתווה הטריטוריאלי הרצוי להתנחלות היהודית. הממשלה הסובייטית 'שואפת להעניק ליהודים אדמות שתנאיהם האקלימיים הולמים את ההרגלים של האוכלוסייה היהודית. לא בכדי נקבעו קרים ושטחים בדרום אוקראינה. אלה הם אזורים המתאימים מיטבית לאורחות חייה של האוכלוסייה היהודית'.⁵⁸

במושב הערב של ה-17 בנובמבר נאם אברהם מרז'ין, שהוסיף להתפעמות כשסיכם שעניין קרים הוא חיובי וגמור.⁵⁹ עוד באותו ערב זומן אלכסנדר צ'מרסקי, המזכיר הראשון של הסקציה היהודית של המפלגה, למזכירות הוועד המרכזי של המפלגה. הוא נחפו מאוד להגיע לשם וחזר מתוח ונסער. הוא ביקש ממזכירו לזמן אליו את אסתר פרומקין, נועץ אתה זמן ממושך וציווה לזמן למחרת בבוקר ישיבה של הלשכה המרכזית של הייבסקציה. בישיבה הוא מסר הודעה ש'הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית איננו רואה אפשרות לקיים את סידור היהודים על הקרקע בקרים לטווח ארוך' ויש הוראה 'לקבוע מקומות חופשיים אחרים', שאליהם תתועל ההתנחלות היהודית על הקרקע. סביר להניח שהניסוח הזה איננו חושף את כל אשר צ'מרסקי שמע במזכירות הוועד המרכזי.⁶⁰ בידינו נוסח המיוחס לאסתר פרומקין, שכתבה בזיכרונותיה שחיברה במחנה קרגנדה סמוך למותה, בשנת 1943. הנה תיאורה:

אחרי הנאום של קאלינין שררה התרגשות עצומה בין צירי הוועידה. אחריו דיבר מרז'ין, שהוסיף להתרגשות כשסיכם כי עניין קרים הוא חיובי וגמור. באותו רגע קיבל צ'מרסקי קריאה טלפונית להתייצב במזכירות המפלגה. עם צאתו משם, נרגש ונסער, זימן אליו את פרומקין לאלתר וסיפר לה: העניין של קרים בטל. זו הסיבה שנקראתי הבוקר דחוף למזכירות [המפלגה]. השיחה הייתה קצרה, למעשה לא הייתה שום שיחה. נמסרה לי רק החלטה: קרים לא נועדה להתנחלות יהודית. יש תכנית לשטח גדול לאין ערוך, שבו יוכלו להיאחז המוני יהודים בחקלאות. [...] אין לטריטוריה עדיין שם. [...]

57 הרש סמולאר, פון אינעווייניק: זכרונות וועגן דער 'עווסעקציע', תל-אביב 1978 (להלן: סמולאר, פון אינעווייניק), עמ' 351 ואילך.

58 ערשטער אלפארבאנדנישער צוואמענפאר פון 'געזערד', מאסקווע 1926.11.20-15, עמ' 41.

59 נאום מרז'ין, שם, עמ' 52-63.

60 סמולאר, פון אינעווייניק, עמ' 356. בנוסח העברי, עמ' 264.

היא משתרעת לאורך הגבול הסיני. נדמה לי, הודה צ'מריסקי, שזה שטח שאלוהים הפקירו. בקרוב תשוגר לשם משלחת מחקר מטעם הקומוזט.⁶¹

פרומקין ניסתה להקשות עליו והצביעה על נאומו של קאלינין. צ'מריסקי פלט במבוכתו תשובה מגוחכת, שקאלינין ביטא את עמדתו ולא את עמדת המפלגה. הרי קאלינין ישב בלשכה הפוליטית, ואם הייתה מתקבלת שם ההחלטה הוא היה יודע עליה וקרוב לוודאי שהיה מהסס לדבר. אם נאם כפי שנאם, משמע שלא התקיים בנדון שום דיון בלשכה הפוליטית וסטלין גזר את אשר גזר על דעתו בלבד. הוא התנגד לרעיון הקמת רפובליקה יהודית בקרים והציעה למקמה בגבול עם סין, במה שייקרא בעתיד בירוביג'אן.⁶² אין ספק, סטלין ידע היטב שמעשהו הוא מזימה לשגר את היהודים לארץ תלאובות ועירומה. סלידתו מן היהודים הייתה עתיקת יומין. היא באה לביטוי כבר בחיבורו 'המרקסיזם והשאלה הלאומית' כשבוויכוח עם אוטו באואר הוא ניסה לאפיין אומות 'דמינויות' כמו היהודים. וכך הוא אמר עליהם: 'מתקבלת לא אומה חיה ופועלת, אלא משהו מיסטי, בלתי נתפש, שלא מעלמא הדין. כי אכן אני חוזר ואומר, איזה מין, למשל, אומה יהודית היא זו המורכבת מיהודים גרוזיים, דאגסטאניים, רוסיים, אמריקניים ואחרים'.⁶³ היהודים – שהיו הציבור הדינמי ביותר בכלכלה הרוסית, שתרם יחסית תרומה מרשימה למודרניזציה של רוסיה, שאכלס את הערים המרכזיות של תחום המושב היהודי וקידם ומינף את פיתוח המסחר והתעשייה – נראו לסטלין כמשהו מיסטי, כמת שעלה מן הקבר. תמוה הדבר, כיצד יכלו רבים וטובים לחזור ולצטט את האיזולת הזאת ולא הבחינו שהיא עוינת ליהודים במהותה?⁶⁴ סטלין, שבניגוד ללנין ראה ברפובליקות האוטונומיות וברפובליקות הברית 'משחק ברפובליקות' המסכן את המהפכה ואת הלכידות של המדינה, לא שינה את טעמו כשהורה על הקמת רפובליקה יהודית.⁶⁵ הייתה זאת התנכלות ליהודים והתעללות מחושבת בהם. תנאי החיים בבירוביג'אן היו קשים מנשוא. הוויכוח בהנהלת הקומוזט על סיכוייה של בירוביג'אן לא פסק. יורי לאריץ הגדיר את טיבה של אדמת בירוביג'אן כדלקמן:

61 יילי בערגער, נישט פארענדיקטע בלעטלעך [עמודים שלא הושלמו], תל-אביב 1982, עמ' 124-125.
62 שם.

63 'סטאלין, על השאלה הלאומית והקולוניאלית: קובץ מאמרים ונאומים, תל-אביב 1954, עמ' 35 ואילך. התרגום העברי 'שלא מעלמא הדין' הוא פרפרזה של המילה הרוסית zagrobnoje. התרגום המדויק הוא כאילו 'עלה מן הקבר'.

64 עוד מפניע סטלין כשהוא מקשה על השותפות בין הציבורים היהודיים השונים ברוסיה. הרי לאדם כמוהו צריך היה להיות ברור שמדובר באומה היהודית שנכללו בה – בעת שכתב את חיבורו – יהודי פולין, אוקראינה, ביילורוסיה, הארצות הבלטיות, רומניה, גליציה האוסטרית והפזורה האדירה של האוכלוסייה הזאת באירופה ובארצות הברית, למעלה מ-13 מיליון נפש. אומה זו הייתה פעילה בכל תחומי העשייה התרבותית, הפכה את היידיש ללשון נורמטיבית, פיתחה כלי תקשורת, עיתונות וספרות; ותודעת הצוות שלה לא נפלה בעוצמתה מתודעת האומות האחרות שהיהודים ישבו בקרבם.

65 A. P. Nienarokov, *K Jedinstvu Ravnych, Kulturnyje factory obiedinitelnovo dvizenia sovietskich narodov*, Moskva 1991, pp. 80-96

'קיפאון עד של התשתית, ביצות, גנוס (סוג של יתוש), שיטפונות, קור ממושך המגיע ל-40 מעלות צלסיוס, תלישות תרבותית, רוחק של למעלה מ-1,000 וירסטות מהים, אכסטנסיביות בלתי נמנעת של המשק, תקופת צמיחה קצרה וחלוקה בלתי נוחה של המשקעים בין עונות השנה'.⁶⁶ בקיצור, ארץ גזירה שמערכת הגולאגים טרם השתמשה בו.

משנת 1928 ועד שנת 1936 היגרו לבירוביג'אן 40,250 יהודים ונותרו שם 18,000 מהם.⁶⁷ מביך ומזעזע היה גורלו של ההיסטוריון יוסף ליברברג, שהיה בשנים 1929-1934 מנהלו הנערץ של מכון התרבות הפרולטרית היהודית באקדמיה האוקראינית למדעים. ב-1935 הציבו אותו בראש השלטון הסובייטי של מחוז בירוביג'אן. הוא קיבל את ההצעה בהתלהבות והיגר לשם עם קבוצה של עוזרים מדעיים ממכוננו. אולם באוקטובר 1935, כשהחליט להקנות ללשון היידיש מעמד של לשון רשמית של המחוז האוטונומי היהודי, החלה מערכת האשמות שהוא לאומני. הסבריו לא הועילו. באוגוסט 1936 הוא זומן למוסקבה ונעצר לאלתר. הוא הואשם בהשתייכות לקבוצת טרור טרוצקיסטית ובהיותו איש פועלי ציון. חודשיים עונה ולא הודה, אבל נשבר בלחצן של חקירות שלוחות הרסן, נדון והוצא להורג ב-1937. אחר כך החל גל טרור נגד כל צמרת השלטון במחוז, טרור ששם קץ לעשייה בבירוביג'אן. במפקד האוכלוסין שנערך ב-1939, שנה לאחר הטיהור, נמנתה בבירוביג'אן אוכלוסייה של 109,000 נפשות; היהודים מנו 17,695 נפשות, מהם ביישובים עירוניים 13,291 נפשות.⁶⁸ הטיהור הגדול בשנים 1936-1938 חיסל את הייבסקציה, את הקומזט ואת האוזט, רצח את הפעילים היהודים או שילחם למחנות ריכוז. הוא גם נגס באכזריות בכל צמרות המיעוטים הלאומיים ובממשלים של רפובליקות הברית. סטלין יצר את הפיקציה של האומה הסובייטית. בירוביג'אן הפכה לפיקציה מינהלית. היהודים כאומה התקיימו רק במרשם האוכלוסין וסטלין 'הוכיח' שאין עם יהודי.

66 לבכי, ההתיישבות היהודית בבירוביג'אן, עמ' 54.

67 שם, עמ' 107.

68 קוסטירצ'נקו, הפוליטיקה של סטלין, עמ' 121 ואילך.